

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

doi: [10.12681/hpsa.14404](https://doi.org/10.12681/hpsa.14404)

Copyright © 2017, Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παντελίδου Μαλούτα Μ. (2017). Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 5–46.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14404>

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα*

Η ΝΕΟΛΑΙΑ ΕΠΙΣΤΡΕΦΕΙ;
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΠΡΟΤΥΠΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται η ισχυρή ανακοινωνικοποιητική επίδραση της κρίσης στην πολιτικότητα των νέων, με βάση εμπειρικά δεδομένα από κοινωνικές έρευνες και στοιχεία από μετρήσεις «μετά την κάλπη». Πολλαπλές ενδείξεις τεκμηριώνουν την υπόθεση περί σημαντικών αλλαγών στην πολιτικότητα της νεολαίας στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αλλαγών που επιτρέπουν την υπόθεση ότι νέες και νέοι εκδηλώνουν τάσεις «επιστροφής στην πολιτική». Μια επιστροφή όμως που γίνεται σταδιακά, πρώτα αδιαμεσολάβητα με αμεσοδημοκρατικές, μη συμβατικές παρεμβάσεις, και μόνο στη συνέχεια μέσω των καθιερωμένων δομών του κοινοβουλευτισμού. Αλλά διστακτικά και με χαμηλή αίσθηση «κομματικής εγγύτητας», παρά τη σαφή στροφή προς την Αριστερά. Έτσι καταγράφονται νέες τάσεις στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, που στην πρώτη φάση της κρίσης συμβάλλουν στην αμφισβήτηση μιας ακόμη πολιτολογικής ορθοδοξίας, αυτής που αναφέρεται στην «πυραμίδα της συμμετοχής», ενώ στη δεύτερη, ακυρώνουν την εικόνα της πολιτικά αποστασιοποιημένης νεολαίας του lifestyle, ανοίγοντας ωστόσο νέα πεδία προβληματισμού όσον αφορά τα πρότυπα πολιτικότητας των σημερινών νέων και την ουσία των μεταβολών.

Λέξεις-κλειδιά: πολιτική κουλτούρα, νεολαία, πολιτικότητα, πολιτική συμμετοχή

*Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΠΑ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στην πολιτολογική βιβλιογραφία παρατηρείται συστηματικά, τις τελευταίες δεκαετίες, αναφορά στην απομάκρυνση των νέων από την πολιτική, με την έννοια του μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος και της μικρότερης έμπρακτης συμμετοχής συγκριτικά με νέους/-ες προηγούμενων περιόδων, αλλά και συγχρόνων τους μεσηλίκων.¹ Και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στις εμπειρικές έρευνες, από τη δεκαετία του 1990, τεκμηριώνεται η εικόνα της ελληνικής νεολαίας, σε αρμονία με άλλους/ες Ευρωπαίους/ες της ίδιας γενιάς, ως πρωτίστως ατομοκεντρικής, με μειωμένες κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες και ενδιαφέρον για συμμετοχή σε πολιτικές συλλογικότητες. Όσο δε μειώνεται η πρακτική της ιδιότητας του «πολίτη από καθήκον», λόγω της αύξησης μιας ατομοκεντρικής κοσμοαντίληψης, τόσο μειώνεται και η πολιτική συμμετοχή της νεολαίας, μέχρι να (και εάν) αναπτυχθεί μια αίσθηση «ιδιότητας του πολίτη από προσωπική δέσμευση» («engaged citizenship»), οπότε στην περίπτωση αυτή οι νέοι/-ες πρωτοστατούν.² Σε συγκριτική έρευνα του ΕΚΠΑ του 2006, όπου αντιπαρατίθενται στοιχεία με έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988, προβάλλει καθαρά την πρώτη δεκαετία του 2000 μια εικόνα συγκριτικά δεξιόστροφης νεολαίας (μείωση της αριστερής ταυτότητας στους 18-29 ετών από το 37,1% το 1988, στο 9,8% το 2006), πιο κυνικής και απορριπτικής προς το πολιτικό σύστημα («όποιος έρθει στην εξουσία κοιτάζει πάντα τα δικά του συμφέροντα», 49% το 1988, 70,6% το 2006), με αυξημένη δήλωση απόλυτης πολιτικής αδιαφορίας (15,9% το 1988, 39,5% το 2006), και σαφώς λιγότερο συμμετοχικής, με βάση όλους τους σχετικούς καθιερωμένους δείκτες.³

1. Ενδεικτικά αναφέρω για το θέμα: P. Norris, «Young people and political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice?» Paper presented at the Council of Europe Symposium, *Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation*, Strasbourg, November 27–28, 2003· P. Norris, *Democratic deficit: Critical citizens revisited*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011· D. Marsh, T. O’Toole, S. Jones, *Young People and Politics in the UK. Apathy or Alienation?* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007· R. J. Dalton, *The good citizen: How a younger generation is reshaping American politics*, CQ Press, Washington DC, 2009.

2. Για τη διάκριση αυτή, βλ. R. J. Dalton, «Citizenship norms and the expansion of political participation», *Journal of politics*, 56, 2008, σ.76-98

3. Πρόκειται για στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988, για την *Πολιτική Συ-*

Η εικόνα της σχετικά απολιτικής φυσιογνωμίας των νέων, και κυρίως η απομάκρυνση από την πολιτική, μοιάζει να αναχαιτίζεται με την κρίση, ακόμη και να αναστρέφεται σε πολλές ευρωπαϊκές, και όχι μόνο, κοινωνίες, με την ελληνική να είναι μία από αυτές. Πράγματι, η κρίση, ισχυρότατος (ανα)κοινωνικοποιητικός παράγοντας, λειτούργησε και στο πεδίο αυτό καταλυτικά, αν και με τρόπο που δεν είναι πάντα προφανής στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ ήδη, από το 2008, τα γεγονότα του Δεκεμβρίου προκάλεσαν έκπληξη και αποτέλεσαν προάγγελο της επανάκαμψης των νέων στην πολιτική, με βασικούς σταθμούς τα γεγονότα του 2011, αλλά και την πολιτική παρουσία της νεολαίας στις εκλογές της κρίσης. Ωστόσο η νέα γενιά, που υποθέτουμε ότι τείνει να επιστρέψει στην πολιτική, έχει κοινωνικοποιηθεί στην παιδική και την εφηβική ηλικία σε ένα πολύ συγκεκριμένο «κλίμα περιόδου», με αποτέλεσμα η επιστροφή της να μαρκάρεται από προηγούμενες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες και να χρωματίζεται κατά συγκεκριμένο τρόπο. Δηλαδή, οι σημερινοί/-ές νέοι/-ες, ως παιδιά και ως έφηβοι κοινωνικοποιήθηκαν σε κλίμα περιόδου που χαρακτηρίζεται από την ενθάρρυνση της ιδιώτευσης και του ατομοκεντρισμού, κάτι που δεν μπορεί να είναι άσχετο με συγκεκριμένες εκφράσεις της σημερινής πολιτικής φυσιογνωμίας τους. Κι αυτό πέρα και παρά την ισχυρή ανακοινωνικοποιητική λειτουργία που

μπεριφορά των Γυναικών στην Ελλάδα, και του ΕΚΠΑ του 2006, για τα Έμφυλα Πρότυπα Πολιτικότητας. Και οι δύο έρευνες βασίζονται σε πανελλαδικά αντιπροσωπευτικά δείγματα. Πολλά από τα στοιχεία αυτά υπάρχουν στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Πολιτική συμπεριφορά: Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική, Σαββάλας, Αθήνα 2012. Για την πρώτη έρευνα, βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, Τελική έκθεση, ΕΚΚΕ/ΓΠΙ, Αθήνα 1988, καθώς και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, Γυναίκες και πολιτική, Gutenberg, Αθήνα, 1992. Για τη δεύτερη, βλ. Μ. Κακεπάκη, «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 28, 2006, σ. 111-128 και Παντελίδου Μαλούτα, Πολιτική συμπεριφορά, ό.π. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επιλογή της σύγκρισης των στοιχείων της έρευνας του 1988 με αυτά του 2006, οφείλεται στο ότι η σύγκριση διευκολύνεται από την ταυτόσημη μεθοδολογία στις δύο έρευνες πεδίου, καθώς και τον μεγάλο βαθμό ταύτισης των ερευνητικών παραμέτρων που έτσι προσφέρονται αβίαστα για σύγκριση. Αλλά, βεβαίως, το 2006 προσφέρεται και για λόγους ουσίας, αφού βρίσκεται προς το τέλος της προ-κρίσεως εποχής, η οποία θα αποτελέσει τομή στην πορεία των διαδικασιών που μελετάμε εδώ.

είχε γι' αυτούς/-ές η κρίση, με την «επιστροφή» των νέων που προκάλεσε, την οποία και η ήδη διαμορφωμένη φυσιογνωμία των νέων επηρέασε. Το πώς «επιστρέφουν» οι νέοι/-ες, δηλαδή, καθορίζεται από το ποιοι/-ες είναι, με την έννοια του πώς έχουν διαμορφωθεί ως πολιτική γενιά.

2. ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΝΙΑ

Παρότι η νεολαία δεν αποτελεί ενιαία κοινωνική κατηγορία, μας επιτρέπεται να μιλάμε γενικευτικά για τους/ις νέους/-ες ως φορείς πολιτικής δράσης, στο βαθμό που υπάρχει ένας ουσιώδης *ομοιογενοποιητικός* παράγοντας εντοπίσιμος στις πολιτικές εκφράσεις της. Παράγοντας ο οποίος ανάγεται στην ιστορική στιγμή κατά την οποία ως «γενιά», η συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία διήλθε/διέρχεται σημαντικές φάσεις της κοινωνικοποίησής της.⁴ Οι διαδοχικές σειρές νέων των τελευταίων χρόνων κοινωνικοποιήθηκαν κατά την παιδική και εφηβική ηλικία σε περιβάλλον απαξίωσης της πολιτικής και του συλλογικού, σε περιρρέουσα ατμόσφαιρα που ωθούσε προς την ιδιώτευση και την ατομικότητα και σε μιντιακό πλαίσιο που προβάλλει/ευνοεί συγκεκριμένα *lifestyle* πρότυπα κοινωνικότητας και πολιτικότητας. Αυτό αποτυπώθηκε συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες στα συγκριτικά χαμηλά ποσοστά πολιτικής συμμετοχής των νέων, φαινόμενο που δεν αφορά μόνο την ελληνική πολιτική κουλτούρα, παρά τις όποιες ιδιοσυστασιακές παραμέτρους του. Πανευρωπαϊκά είναι πολλαπλά τεκμηριωμένη η μεταβολή στην πολιτική φυσιογνωμία των εκλογικών σωμάτων, είτε το συνδέσουμε αυτό, μακροσκοπικά, με τη μεταπολεμική ανάδυση μεταϋλιστικών προτύπων που εμφανίζονται ιδιαίτερα διαδεδομένα στους/ις νέους/-ες,⁵ είτε με τη σταδιακή εμπέδωση μετανεωτερικών τάσεων

4. Για το θέμα της διαδοχής των γενεών κλασική παραμένει η μελέτη του Mannheim που δημοσιεύτηκε το 1929. Βλ. K. Mannheim, «The problem of generations», στο P. Kecskemeti (επιμ.), *Essays in the sociology of knowledge*, Routledge, London 1968, σ. 276-322. Για τις πολιτικές γενιές, βλ. A. Percheron, R. Remond, *Age et politique*, Economica, Paris 1991. Βλ. και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Gutenberg, Αθήνα 1987, καθώς και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

5. Αναφέρομαι εδώ στη γνωστή υπόθεση του Inglehart. Βλ. R. Inglehart, «The silent revolution in post-industrial societies», *American Political Science Review*, τόμ. 65, 1971, σ. 991-1017· R. Inglehart, *The silent revolution in Europe: Changing values and political*

που σχετίζονται με νέες ταυτίσεις μέσω των οποίων εκφράζεται η σημερινή νεολαία,⁶ λόγω της παγκοσμιοποίησης και της συγκεκριμένης φάσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η μείωση σε όλες τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής με παράλληλη μείωση στην κομματική ταύτιση συγκροτούν την κυρίαρχη τάση, ενώ παρατηρείται μειωμένη σημασία της ταξικότητας της ψήφου, καθώς και της εξηγητικής βαρύτητας της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης στην εκλογική συμπεριφορά. Τα παραπάνω, που σηματοδοτούν γενικότερες αλλαγές, οι οποίες εκφράζονται και στην εκλογική συμπεριφορά, είναι συστηματικά εμφανέστερα στους/ις νεότερους/-ες ψηφοφόρους, με την «αντικατάσταση των γενεών» να ανάγεται τελικά σε κεντρική κινητήρια δύναμη των πολιτικών αλλαγών.⁷ Εξ ου και το αυξημένο πολιτολογικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων.

Σε κάθε περίπτωση, είναι έκδηλο ότι οι νέοι/-ες παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία όταν αισθανθούν ότι *τους/ις* αφορούν τα πολιτικά διακυβεύματα, και όχι «απλώς» από αίσθηση καθήκοντος. Κάτι που εντοπίσαμε ως αντίληψη στην εφηβεία, ήδη τη δεκαετία του 1990, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στους/ις εφήβους/-ες της προηγούμενης δεκαετίας.⁸ Ενώ, βεβαίως, βασική διαφοροποίηση από τη μια γενιά νέων στην άλλη υπήρξε πάντα το τι ήταν αυτό που θεωρούσαν ότι τους/ις αφορά, και το οποίο άλλοτε ήταν πιο ατομοκεντρικό και άλλοτε εξέφραζε πιο κοινωνιοκεντρικές ανησυχίες. Η διάκριση αυτή σχετίζεται με το «κλίμα της περιόδου» στην οποία κοινωνικοποιήθηκαν οι διαφορετικές γενιές. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι, ενώ ο άξονας Αριστερά-Δεξιά δομούσε την εκλογική συμπεριφορά σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες μέχρι τη δεκαετία του 1990,⁹ η σημα-

styles among Western publics, Princeton University Press, Princeton 1977· R. Inglehart, *Modernisation and post-modernisation: Cultural, economic and political change in 43 societies*, Princeton University Press, Princeton 1997.

6. Την υπόθεση αυτή προτείνει ο J. Gibbins (επιμ.), *Contemporary political culture*, Sage, London 1989.

7. Βλ. M. Hooghe, «Political socialization and the future of politics», *Acta Politica*, τόμ. 39, 2004, σ. 331-341.

8. Βλ. M. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της αλλαγής: Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69.

9. Για την υπόθεση αυτή, βλ. C. Van der Eijk, M. Franklin (επιμ.), *Choosing Europe? The European electorate and national politics in the face of union*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1996.

σία του στη συνέχεια μειώθηκε, παράλληλα με τη μείωση στην ταξικότητα της ψήφου.¹⁰ Κάτι που είναι ιδιαίτερα έκδηλο στους/ις νεότερους/-ες εκλογείς. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη της αποκαλούμενης «θεματικής ψήφου», που υποκατέστησε τις παραπάνω διαιρετικές τομές,¹¹ μοιάζει να αφορά πρωτίστως τη νεολαία. Υποστηρίζεται δε, με βάση εμπειρικά πολιτολογικά πορίσματα ότι δομικοί παράγοντες καθορίζουν μαζικότερα την κατεύθυνση της ψήφου σε εκλογείς που κοινωνικοποιήθηκαν πριν από το 1960, η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς σε όσους/-ες κοινωνικοποιήθηκαν μέχρι το 1990,¹² ενώ υπάρχουν ενδείξεις και από την ελληνική πολιτική κουλτούρα ότι η θεματική ψήφους παραπέμπει περισσότερο σε (νέους/-ες) εκλογείς που κοινωνικοποιήθηκαν στην εφηβεία μετά το 2000.

Η σημασία των κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων της περιόδου και των εμπειριών της κάθε πολιτικής γενιάς είναι, συνεπώς, καθοριστική για το πώς η γενιά αυτή διαχειρίζεται μετέπειτα ερεθίσματα, διαμορφώνοντας περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένη φυσιολογία από την αντίστοιχη, προηγούμενων γενεών. Είναι δε πολλαπλά τεκμηριωμένη εμπειρικά η πρωταρχικά ατομοκεντρική και lifestyle κατεύθυνση του «με αφορά» των νέων της πρώτης δεκαετίας του 2000, σε αντίθεση με την περισσότερο κοινωνιοκεντρική των νέων της γενιάς των γονιών τους.¹³ Όσον αφορά ειδικά την ελληνική πολιτική κουλτούρα, όλα τα διαθέσιμα στοιχεία που αναφέρονται στην ηλικία, επικεντρώνονταν, μέχρι πρόσφατα, στις ουσιώδεις αλλαγές στα βασικά κοινωνικοποιητικά μηνύματα που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές γενιές, λόγω των αλλαγών που παρατηρούνται στο εγχώριο και διεθνές κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ως απόρροια της παγκοσμιοποίησης και της ενσωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας σε υπερεθνικές δομές· με ότι αυτά συνεπάγονται στο επίπεδο των πολιτικών και του λόγου που τις συνοδεύει. Έτσι δημιουργήθηκαν ριζικά διαφοροποιημέ-

10. Σύμφωνα με τους M. Franklin, T. Mackie, H. Valen, *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

11. Βλ. R. Rose, I. Mc Allister, *Voters begin to choose. From closed-class to open elections in Britain*, Sage, London 1986.

12. W. Van der Brug, «Structural and ideological voting in age cohorts», *West European Politics*, τόμ. 33, τχ. 3, 2010, σ. 586–607.

13. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικής συμπεριφοράς*, ό.π.

να και συχνά αντιφατικά πεδία κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων, που εκφράζονται μάλιστα πολύ πέρα από τις μεταβολές στο επίπεδο της πολιτικής συμπεριφοράς των νέων, αν τους συγκρίνουμε με παλαιότερες γενιές νέων ή με τωρινούς μεσήλικες. Πράγματι, εντοπίζονται ερευνητικά σημαντικές αλλαγές στην κοινωνικοπολιτική φυσιογνωμία των νέων στις αρχές του 2000, σε σύγκριση με παλαιότερες γενιές, που είναι τόσο ποσοτικές (μικρότερο πολιτικό ενδιαφέρον και περιορισμένη πολιτική εμπλοκή), όσο και ιδεολογικές (πολύ μικρότερη διάδοση αριστερής ταυτότητας). Αλλαγές στις οποίες και αναφερθήκαμε στην εισαγωγή, αλλά που πηγάζουν και πέρα από αυτές, αφού συνδέονται με αξιακές παραμέτρους. Ο Πίνακας 1 περιέχει τρόπους εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, όπου καταδεικνύεται η μειωμένη έμπρακτη πολιτική συμμετοχή από τη δεκαετία του 1980 μέχρι την πρώτη δεκαετία του 2000 κατά την προεκλογική περίοδο, δηλαδή, μια κορυφαία στιγμή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, οπότε παραδοσιακά εμφανίζονται τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Μορφές πολιτικής συμμετοχής όταν γίνονται εκλογές
(πολύ & αρκετά συχνά %)*

ΗΛΙΚΙΑ	Αφιερώνουν χρόνο για να υποστηρίξουν κόμμα ή υποψ.		Πηγάζουν σε προεκλογικές συγκεντρώσεις		Προσπαθούν να πείσουν άλλους/-ες να ψηφίσουν όπως αυτοί/-ές		Παρακολουθούν ραδιόφωνο ή τηλεόραση για πολιτικά θέματα		Συζητούν με φίλους/-ες ή συναδέλφους για πολιτικά θέματα	
	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006
18-29	17,5	7,9	15,1	7,9	15,1	7,7	74,0	43,6	39,7	23,7
30-44	15,3	9,1	33,4	11,1	23,5	8,9	83,2	55,8	54,1	28,9
45-59	20,7	15,1	29,9	15,9	21,7	15,6	83,6	70,3	48,5	47,6
60+	15,1	13,3	19,4	16,6	21,4	13,5	78,8	67,1	39,9	42,3
ΦΥΛΟ										
Γυναίκες	14,2	8,8	20,3	9,3	15,9	8,6	75,6	53,1	35,4	24,1
Άνδρες	25,0	14,1	33,4	16,7	24,8	14,2	83,7	66,1	55,4	47,3
Σύνολο πληθυσμού	19,6	11,4	26,9	13,0	20,4	11,4	79,6	59,6	45,5	35,7

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

Η σημαντική μείωση σε όλες της μορφές συμμετοχής καταγράφεται για όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, όπως βλέπουμε, αλλά είναι ιδιαίτερα αισθητή στη νεότερη (και την αρχική μέση). Δεν πρέπει δε να βιαστούμε να θεωρήσουμε ότι η μείωση οφείλεται στη χρήση άλλων διαύλων συμμετοχής, και συγκεκριμένα του διαδικτύου, διότι τόσο η διατύπωση της ερώτησης, όσο και οι κατηγορίες απάντησης ένα, δύο και πέντε, καθόλου δεν αποκλείουν κάτι τέτοιο. Αντίθετα, η μειωμένη αυτή συμμετοχικότητα δεν είναι άσχετη από τη μείωση της διάδοσης της αριστερής ταυτότητας από το 1988 στο 2006, αφού έχει πολλαπλά πιστοποιηθεί η αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση και η μεγαλύτερη έμπρακτη πολιτική συμμετοχή των αριστερών στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.¹⁴ Στη μείωση των αριστερών νέων αναφερθήκαμε και στην Εισαγωγή. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζεται εδώ για να φανεί η αύξηση στη διάδοση της δεξιάς ταυτότητας στους/ις νέους/-ες, αλλά κυρίως για να καταγραφεί ο διπλασιασμός στη νεότερη κατηγορία ηλικιών της αντίληψης ότι η διάκριση Αριστερά/Δεξιά δεν είναι ουσιώδης («όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα»).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πολιτική αυτοτοποθέτηση ερωτώμενων (%)

ΗΛΙΚΙΑ	Μάλλον Αριστεροί/-ές		Μάλλον Δεξιοί/-ές		Μάλλον Κεντρώοι/-ες		Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	
	1988	2006	1988	2006	1988	2006	1988	2006
18-29	37,1	9,8	18,4	24,1	29,8	36,6	14,7	29,4
30-44	32,8	15,3	22,4	26,2	33,9	37,8	11,0	20,7
45-59	22,8	15,9	28,3	25,6	38,3	46,8	10,4	11,8
60+	23,4	13,9	27,2	37,1	40,3	43,3	9,2	5,7
ΦΥΛΟ								
Γυναίκες	27,2	13,5	28,0	30,5	32,8	39,0	11,9	16,6
Άνδρες	30,6	14,1	20,4	26,7	38,1	43,4	10,8	15,8
Σύνολο πληθυσμού	29,0	13,9	24,1	28,6	35,5	41,2	11,4	16,2

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

14. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

Σχεδόν ένας/μια νέος/-α στους/ις τρεις θεωρεί το 2006 ότι η διάκριση Αριστερά/Δεξιά δεν έχει νόημα, αποπολιτικοποιώντας έτσι την πολιτική και ακυρώνοντας, για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, τη βασικότερη ίσως διαιρετική τομή της. Παράλληλα, όπως θα δούμε στον Πίνακα 3, η απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος για τη νεότερη κατηγορία ηλικιών υπερδιπλασιάζεται και πλησιάζει στο 40%, ποσοστό μεγαλύτερο και από αυτό της τρίτης ηλικίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

ΗΛΙΚΙΑ	Ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική		Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική	
	1988	2006	1988	2006
18-29	43,5	24,5	15,9	39,5
30-44	59,5	34,4	15,1	29,5
45-59	56,4	49,8	19,2	24,3
60+	55,0	41,2	23,1	32,5
ΦΥΛΟ				
Γυναίκες	13,6	7,3	21,9	38,8
Άνδρες	26,0	15,2	15,0	23,8
Σύνολο πληθυσμού	53,6	37,6	18,4	31,3

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

Οι μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των νέων της πρώτης δεκαετίας του 2000 σε σχέση με τους/ις αντίστοιχους/-ες της δεκαετίας του 1980 είναι προφανείς, ακόμη και μόνο με βάση τους τρεις παραπάνω Πίνακες. Συνεπώς αυτό είναι το πολιτικό προφίλ της ελληνικής νεολαίας όσο πλησιάζει η κρίση, ενώ μικρότερες ηλικιακά κατηγορίες, που θα προστεθούν στη συνέχεια στη «νεολαία της κρίσης», κοινωνικοποιούνται στο αντίστοιχο «κλίμα περιόδου». Γενικότερα, όσον αφορά το τελευταίο, μπορούμε να δούμε την αίσθηση που προκαλεί η πολιτική στους/ις πολίτες το 2006 σε σχέση με το 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
*Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσάς η πολιτική σας προξενεί**

	Γυναίκες %		Άνδρες %	
	1988	2006	1988	2006
Δυσπιστία	28,3	53,7	27,3	54,4
Απογοήτευση	21,8	50,7	24,4	42,2
Αδιαφορία	28,0	36,5	17,5	28,7
Ενδιαφέρον	35,5	19,1	41,1	28,9
Αηδία	7,2	12,8	9,7	12,5
Επιθυμία συμμετοχής	10,5	5,4	15,8	13,3
Ενθουσιασμό	6,9	4,7	6,3	6,4
Φανατισμό	1,6	1,8	2,1	1,5

Πηγή: Έρευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

* Το άθροισμα των ποσοστών ξεπερνά το 100% επειδή υπήρχε δυνατότητα δύο απαντήσεων

Η μαζικότερη κατηγορία είναι αυτή της δυσπιστίας, πλέον, ενώ είκοσι χρόνια πριν το ενδιαφέρον για την πολιτική κατείχε αυτή τη θέση. Η απογοήτευση και η αδιαφορία είναι επίσης μαζικότερες από ό,τι στο παρελθόν, με την πρώτη, τουλάχιστον, να μην μπορεί παρά να αυξήθηκε στη συνέχεια. Παράλληλα, η μεγάλη μείωση στη διάδοση της αριστερής ταυτότητας (σχεδόν στο ¼ στους/ις νέους/-ες), η σημαντική αύξηση στην απαξίωση της διάκρισης Αριστερά/Δεξιά, που διπλασιάστηκε στη νεολαία το 2006, όπως είδαμε (Πίνακας 2) καθώς και η σαφής μεταβολή στην ηλικιακή καμπύλη διάδοσης της αριστερής, αλλά, από άλλη άποψη, και της δεξιάς ταυτότητας, αποτελούν τα πλέον αξιοσημείωτα ιδεολογικά στοιχεία στη συγκριτική αυτή αντιπαράθεση, γιατί μαζί με τις αρνητικές διαθέσεις, που είναι κι αυτές ιδιαίτερα διαδεδομένες στη νεολαία, είναι ενδεικτικά και πολλών άλλων παραμέτρων που περιγράφουν τη φυσιογνωμία των νέων στην ελληνική πολιτική κουλτούρα λίγο πριν από την κρίση.

Θα πρέπει όμως να μας απασχολήσει περισσότερο η μεγάλη διάδοση της δυσπιστίας, ως διάθεσης απέναντι στην πολιτική, διότι

τεκμηριώνεται εμπειρικά η υπόθεση πως η δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα μπορεί, αν υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες, να μετεξελιχθεί σε αυθόρμητη/αδιαμεσολάβητη υποκειμενική παρέμβαση.¹⁵ Η μειωμένη συμμετοχικότητα (και) των νέων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας των τελευταίων δεκαετιών, δεν σχετίζεται με την περιβόητη πολιτική απάθεια, που όταν δεν συνδέεται άμεσα με την κοινωνική ανισότητα απορρέει από μια αίσθηση εφησυχασμού: «Εναποθέτω την τύχη μου στα χέρια άλλων, των ειδικών, που ξέρουν, και είμαι ήσυχη». Βλέπουμε ότι δεν πρόκειται περί αυτού, αλλά μάλλον για απόσταση από την πολιτική που απορρέει από δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα και τους φορείς του και φτάνει μέχρι την απόρριψη. Αυτή η στάση, όταν τα πράγματα φτάσουν στα άκρα, όταν οι πολίτες αισθανθούν ότι βάζονται ποικιλοτρόπως, μπορεί να οδηγήσει σε συγκρουσιακές συνθήκες. Ο Max Kaase,¹⁶ χρησιμοποιώντας σειρές δεδομένων από το Ευρωβαρόμετρο και το World Values Survey για να μελετήσει όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου, κατέληξε στην υπόθεση ότι μεγαλύτερη διάδοση πολιτικής δυσπιστίας συνδέεται με μεγαλύτερη πιθανότητα εξωθεσμικής πολιτικής συμμετοχής, ενώ η τελευταία σχετίζεται θετικά με την αύξηση της εμπιστοσύνης στις διαπροσωπικές σχέσεις. Υπόθεση, η οποία σε μεγάλο βαθμό περιγράφει τις εξελίξεις στην Ελλάδα με τα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2010-2011 και την παρατηρούμενη αύξηση της «εμπιστοσύνης προς τους άλλους», σε συνθήκες κρίσης, την οποία μας επιτρέπουν να συναγάγουμε στοιχεία από τον 5^ο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2011).

Φαίνεται, πράγματι, ότι τόσο η αίσθηση εμπιστοσύνης «προς τους συνανθρώπους», όσο και η θετική αξιολόγηση της εμπιστοσύνης και της αλληλεγγύης ως παραμέτρων κοινωνικής συμβίωσης αυξήθηκαν σε διάδοση στην κρίση στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Στοιχείο που διαψεύδει την υπόθεση περί δυσπιστίας/καχυποψίας ως συνολικής στάσης ζωής κάποιων που είναι εξ ορισμού δύσπιστοι και καχύποπτοι ως εκφραστές μιας «παρωχημένης κουλτούρας». Όσο για την αδιαμεσολάβητη παρέμβαση στην

15. Για την πολιτική λειτουργία της δυσπιστίας βλ. M. Kaase, «Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe», *West European Politics*, τόμ. 22, τχ. 3, 1999, σ. 1-21.

16. Στο ίδιο.

πολιτική διαδικασία, όταν η θεσμοθετημένη έχει απαξιωθεί, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι η αυθόρμητη και ασυντόνιστη υποκειμενική παρέμβαση μπορεί στην πορεία να συμβάλει στη δόμηση συλλογικοτήτων που διεκδικούν δεν καταγγέλλουν απλώς ενώ συγχρόνως αυξάνεται έτσι και η εμπιστοσύνη στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στο δε υποκειμενικό επίπεδο οι καταγγέλλοντες/ουσες ενίοτε μετεξελίσσονται σε φορείς πολιτικής δράσης που εκφράζονται και εκλογικά, υπέρ της μεταβολής. Μέρος της ερμηνείας της ταχείας πορείας στην εκλογική ανάπτυξη του ΣΥΡΙΖΑ είναι σίγουρα και η παραπάνω υπόθεση, ανάπτυξη που συνοδεύεται, όμως, όπως γνωρίζουμε, και ως εκ τούτου, από χαμηλή αίσθηση κομματικής εγγύτητας.

3. (ΑΝΑ)ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Στις κατηγορίες ηλικιών που συγκρίναμε παραπάνω είναι προφανής η βαρύτητα της γενιάς, με τις κοινωνικοποιητικές επιδράσεις της στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας να εναρμονίζονται (με μικρή χρονική υστέρηση) τόσο με τις ευρωπαϊκές τάσεις, καταδεικνύοντας τη σημασία του ευρύτερου «κλίματος περιόδου», όσο και με τις ειδικότερες ελληνικές εμπειρίες. Με βάση τις τελευταίες, υπάρχουν ενδείξεις ότι, προς το τέλος της προ κρίσεως εποχής, μια ανακοινωνικοποιητική διαδικασία έχει ήδη ξεκινήσει. Σχετικές ενδείξεις παρέχουν τα «απρόσμενα» γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, οπότε νέοι/-ες, ακόμη και έφηβοι/-ες, εισέβαλαν μαζικά και μαχητικά στο πολιτικό προσκήνιο, κατά τρόπο ώστε τα σχετικά γεγονότα να χαρακτηριστούν και ως εξέγερση.¹⁷ Και μάλιστα εξέγερση της νεολαίας, αφού παρά τις διαφορές στις συνθήκες εκκίνησης της έντονης κοινωνικής «δυσανεμίας», φαίνεται ότι στην πράξη δομήθηκε, στα γεγονότα αυτά, μια ενιαία ταυτότητα

17. Για το Δεκέμβριο του 2008 στην Αθήνα, βλ., Α. Κιουπκιολής, *Πολιτικές της ελευθερίας*, Εκκρεμές, Αθήνα 2011· Η. Johnston, S. Seferiades, «The Greek December», στο Seferiades S., Johnston H., (επιμ.), *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Ashgate, Farnham/Burlington, 2012, σ.149-156· J. Iakovidou, K. Kanellopoulos, L. Kotronaki, «The Greek uprising of December 2008», *Situations*, τχ. 3, 2010, σ.145-157. Επίσης βλ. Α. Kalyvas, «An anomaly? Some reflections on the Greek December 2008», *Constellations*, τόμ. 17, τχ. 2, 2010, σ. 351-365· Κ. Δουζίνας, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

των νέων, ως κοινωνικής ομάδας σε εξέγερση ενάντια στο σύστημα,¹⁸ που λειτούργησε και ανατροφοδοτικά. Αλλά είναι η κρίση αυτή που θα λειτουργήσει γενικότερα, όπως φαίνεται, καταλυτικά προς την κατεύθυνση της μαζικής αναστροφής της τάσης στην πολιτική αποστασιοποίηση της νεολαίας ως κοινωνικής κατηγορίας και θα συμπεριλάβει ακόμη ευρύτερες κατηγορίες νέων.

Πράγματι, η κρίση και, κυρίως, η διαχείριση που της επιφυλάχτηκε, η οποία δημιούργησε φτώχεια κι εξαθλίωση με τεράστια ποσοστά ανεργίας στη νεολαία, ενώ έπληξε βάρβαρα την ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία, αποτελούν, εξ ορισμού, ισχυρότατους (ανα)κοινωνικοποιητικούς παράγοντες. Παράλληλα, ενώ απαξιώθηκε de facto περαιτέρω η υπάρχουσα κοινωνικοπολιτική οργάνωση, συγχρόνως κατέρρευσε και η ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος, που στήριζε τη στροφή των νέων στην ιδιότητα και τον ατομοκεντρισμό: «*εγώ* να (θα) τα καταφέρω». Έτσι, ενδείξεις από πρόσφατα δημοσκοπικά δεδομένα, αλλά και ερευνητικά πορίσματα (όπως της έρευνας του ΕΚΚΕ του 2012 για την κρίση), προβάλλουν ως θεμιτή την υπόθεση ότι οι μη συμμετοχικοί/-ές νέοι/-ες, που θεωρούσαμε ότι ως γενιά ενδιαφέρονταν μόνο «για πάρτη τους», ωθούνται προς μια αναστοχαστική διαδικασία, η οποία έχει ως ενδεχόμενη απόληξη και την επιθυμία ριζικής αλλαγής στις συνθήκες κοινωνικής συμβίωσης, και μάλιστα ως ηθικά μη αποδεκτές και όχι απλώς ως υποκειμενικά μη συμφέρουσες. Έγινε φανερό, κυρίως στα γεγονότα διαμαρτυρίας από το 2010-11 και μετά, ότι οι νέοι/-ες επανακάμπουν στην πολιτική και ενίοτε διεκδικούν άλλη λύση, στη βάση άλλης αντίληψης για τη συλλογική συμβίωση. Μπορούμε, μάλιστα, να δούμε τα γεγονότα του 2010-11 ως μέρος ενός «συγκρουσιακού κύκλου»,¹⁹ που

18. Βλ. Μ. Ψημίτης, «Μπροστά σε ένα νέο κοινωνικό κίνημα των νέων», *Εποχή* 4, 2009, σ. 30-31, και Ρ. Sotiris, «Rebels with a cause: the December 2008 Greek youth movement as a condensation of deeper social and political contradictions», *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 34, τχ. 1, 2010, σ. 203-209, όπου υπάρχει και ενδιαφέρουσα παράθεση βιβλιογραφίας στην οποία γίνεται απόπειρα μείωσης της κοινωνικοπολιτικής σημασίας των γεγονότων.

19. Για τη συγκρουσιακή πολιτική και την έννοια του συγκρουσιακού κύκλου βλ. D. McAdam, S. Tarrow, C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001. Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 7-42. Επίσης, βλ. Μ. Kousis, Κ. Kanellopoulos, «Impacts of the Greek crisis

εξελιίσεται και μεταβάλλεται, μεταβάλλοντας και τους ίδιους τους φορείς του. Το τελευταίο δε είναι ιδιαίτερος σημαντικό.

Παρότι πάντα αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης *ποιο είναι το «εμείς» που δομείται στις αυθόρμητες διαμαρτυρίες, σε συνθήκες κρίσης και ιδιαίτερα στα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2011 οι νέοι/-ες μοιάζει να διεκδικούν «να πάρουν την τύχη τους στα χέρια τους».* Και ενώ συχνά είναι φανερό η ατομοκεντρική αφετηρία, ακόμη και το ότι πρόκειται για εκδηλώσεις συμμετοχής μη «καθ' έξιν» συμμετοχικών πολιτών και χωρίς πάντα σαφές πολιτικό «διά ταύτα», προφανώς και αυτές λειτουργούν κοινωνικοποιητικά: το «εμείς» δομείται σταδιακά, στην πράξη, και ενδεχομένως μετεξελιίσεται προς μια κατεύθυνση που είναι εγγενής στη δημοκρατία: δηλαδή αυτής του δημοσίου συμφέροντος, της αλληλεγγύης και της έμφασης στη συλλογική επίλυση προβλημάτων. Η ελληνική εμπειρία από την κρίση το 2010-11 πράγματι έδειξε ότι, όταν υπάρχει κρίση και στην αντιπροσώπευση, τότε, δίπλα στο σημαντικό ποσοστό μελών του εκλογικού σώματος που είναι προσανατολισμένα στην αποχή, τη λευκή ή την άκυρη ψήφο,²⁰ υπάρχει και ένα άλλο

on contentious and conventional Politics, 2010-2012», στο Tsobanoglou G., Petropoulos N., (επιμ.), *The Social Impacts of the Eurozone Debt Crisis*, Gordios Books, Athens 2014· M. Simiti, «Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement», *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No. 82, 2014.

20. Γύρω στο 1/3 του συνόλου, βάσει εκτιμήσεων από δημοσκοπικά δεδομένα, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρή, υπεύθυνο της Public Issue, σε συνέντευξη στην *Αυγή*, 10 Ιουλίου 2011. Αλλά το ζήτημα της εκτίμησης της αποχής είναι πάντα ανοικτό. Με την υπάρχουσα διαμόρφωση των εκλογικών καταλόγων η αποχή θα παραμείνει υπερτιμημένη με βάση τα επίσημα αποτελέσματα και ενίοτε υποτιμημένη με βάση τα δημοσκοπικά. Η Ν. Ψαρρού, *Ταξίδι στη Σαμοθράκη: Ένα πολιτικό ημερολόγιο*, Παρασκήνιο, Αθήνα 2009, σ. 564, σε μια αναθεωρητική απόπειρα να υπολογίσει χοντρικά την αποχή με βάση το νόμιμο πληθυσμό καταλήγει, για τις εκλογές του 2007 σε ένα ποσοστό της τάξης του 5%, έναντι του επίσημου 25,85%. Αν αυτό είναι όντως σαφώς υποτιμημένο, δεν παύει να είναι προβληματικός ο επίσημος τρόπος μέτρησης της αποχής στις ελληνικές εκλογές, και να αφήνει περιθώρια για αντιφατικές εκτιμήσεις. Αλλά, βεβαίως, ανεξάρτητα από το ακριβές ύψος της αποχής, υπάρχουν πολλαπλές ενδείξεις για την ελαφρώς μεγαλύτερη αποχή των νέων σε σχέση με μεγαλύτερους/-ες. Για πρόσφατα στοιχεία, βλ., ενδεικτικά: *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, ESSIEKKE, Έρευνα για την κρίση*, ΕΚΚΕ 2012. Οι Η. Νικολακόπουλος και Π. Κουστένης (*Τα Νέα*, 26-27 Σεπτεμβρίου 2015), υπολογίζουν την αποχή στις εκλογές του 2012 και του Ιανουαρίου του 2015 στο 23% (το επίσημο ήταν 36%). Με βάση δε το ποσοστό αυτό και τη μείωση των ψηφισάντων υπολογίζουν την αποχή για τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 στο υψηλότερο 32% περίπου. Βεβαίως, υπάρχουν

σημαντικό ποσοστό που εκφράζεται μετέχοντας αδιαμεσολάβητα. Δηλαδή συμμετέχει, κινητοποιούμενο συχνά με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας, παρακάμπτοντας τους απαξιωμένους πολιτικούς θεσμούς, με οριζόντιες μορφές οργάνωσης, σε πλατείες, γειτονιές κ.λπ.²¹ Χωρίς, βέβαια, καθόλου να υπονοώ με αυτό ότι, αναγκαστικά, είναι άλλοι/-ες οι φορείς της αποχής και άλλοι αυτοί/-ές που συμμετέχουν, ως «αγανακτισμένοι/-ες» (ή μη), καταγγέλλοντας. Κάθε άλλο. Ενδεχομένως κάτι αντίστοιχο, αλλά με πιο περίπλοκες κοινωνιολογικές προεκτάσεις και εντονότερη τη σημασία της ηλικίας, να υποδήλωναν και τα σημαντικότερα, από την άποψη της κοινωνικοποιητικής τους αποτελεσματικότητας, εξεγερτικά γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008.

Αλλά το ότι καθόλου δεν είναι αναγκαστικά άλλοι/-ες οι φορείς της αποχής, και άλλοι/-ες οι συμμετέχοντες/-ουσες με αμεσοδημοκρατικές μεθόδους και αδιαμεσολάβητα στην πολιτική, θέτει υπό απόλυτη αμφισβήτηση την περιβόητη «πυραμίδα συμμετοχής» του Milbrath του 1965,²² φαινομενικά ένα από τα πιο παγιωμένα και γενικά αποδεκτά πολιτολογικά αξιώματα. Διαψεύδεται, δηλαδή, η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή στις εκλογές, ως η απλούστερη (και μαζικότερη) μορφή πολιτικής συμμετοχής, αποτελεί τη βάση μιας οιονεί πυραμίδας, πάνω στην οποία δομούνται πιο επιτηδευμένες μορφές συμμετοχής, με αποκορύφωμα την ιδιότητα του μέλους κόμματος και επιστέγασμα την κατοχή πολιτικού αξιώματος.²³ Στην αρχή ιδιαίτερα της κρίσης υπάρχει μια κατηγορία πολιτών που ακόμη κι εάν δεν (είναι διατεθειμένη να) ψηφίζει, εμπλέκεται ενεργά, ακόμη και πολύ έντονα, στην πολιτική διαδικασία, μέσω άλλων διαύλων συμμετοχής. Η αμφισβήτηση αυτή της πυραμίδας συμμετοχής ισχύει, δυνητικά, όλο και περισ-

πολλοί ειδικοί παράγοντες που ερμηνεύουν την αποχή στη συγκεκριμένη περίπτωση, πέρα από τους συνηθισμένους αλλά και από τους αμγώς πολιτικούς, παράγοντες που σχετίζονται με τη συγκυρία (τέλος καλοκαιριού/διακοπών, αδυναμία επιστροφής στον τόπο προέλευσης κ.λπ.).

21. Βλ. για το θέμα Κ. Ι. Καβουλάκος, «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.

22. L. Milbrath, *Political participation*, Rand McNally, Chicago 1965.

23. Με το θέμα ασχολούμαι περισσότερο στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

σότερο σήμερα, οπότε οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν την τεράστια αύξηση της συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα, πολλαπλασιάζοντας τα πεδία δημόσιου διαλόγου. Παρότι, βεβαίως, δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή σε όλους/-ες αδιακρίτως,²⁴ ούτε όταν το κάνουν, αυτό γίνεται στη βάση της «τεχνολογικής ουδετερότητας», την οποία συχνά προβάλλουν. Πάντως, με βάση τις πρόσφατες εξελίξεις μπορούσαμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι η ψήφος έχει τις προϋποθέσεις να αλλάξει, ως προς την υποκειμενική της βαρύτητα, για να αποτελέσει πλέον γενικευμένο αντικείμενο επιλογής, όχι μόνο ως προς το *τι θα ψηφίσω*, αλλά και ως προς το *εάν*. Κλασική για το θέμα αυτό είναι η υπόθεση του Peter Mair περί «διακυβέρνησης του κενού».²⁵ Και αυτό με αδιερεύνητες συνέπειες για τη δημοκρατία. Γι' αυτό και η εικαζόμενη επιστροφή των νέων και στις κάλπες και μάλιστα με ψήφο που συμβάλλει στην ανατροπή του παραδοσιακού δικομματικού συστήματος αποκτά πρόσθετη βαρύτητα, μετά την αδιαμφισβήτητη συμμετοχή τους σε γεγονότα διαμαρτυρίας και αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες.²⁶ Βεβαίως, η υπόθεση περί πολιτικού χώρου χωρίς πολίτες, ελάχιστα αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα, ακόμη και στις φάσεις της μεγαλύτερης αποστασιοποίησης των πολιτών από την πολιτική.

Γίνεται φανερό, από τα στοιχεία έρευνας του ΕΚΚΕ του 1^{ου} εξαμήνου του 2012 για την κρίση, ότι οι νεότερες ηλικίες είναι αυτές που δηλώνουν μαζικότερα ότι συμμετείχαν στις λαϊκές συνελεύσεις σε πλατείες και στις συγκεντρώσεις των «αγανακτισμένων» στην Αθήνα:²⁷ στο δείγμα της έρευνας, κατά 41,9%, έναντι μ.ό. 35%, δη-

24. Στην Ελλάδα του τέλους της πρώτης δεκαετίας του 2000, πάνω από τα μισά άτομα δεν έχουν πρόσβαση ή δεν κάνουν ποτέ χρήση του διαδικτύου, αποκλειόμενα εξαρχής από αυτή τη διέξοδο συμμετοχής. Το ποσοστό αυτό είναι διπλάσιο του ευρωπαϊκού μ.ό., παρότι σημαντικά μειωμένο από το αντίστοιχο που καταγράφηκε στην Ελλάδα το 2001, στον πρώτο γύρο του ESS (ΕΚΚΕ/ESS, 2009).

25. P. Mair, *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*, Verso, London 2013.

26. Περισσότερα για την αποχή και τη δική μου αντίληψη για το θέμα, βλ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π. Ας σημειωθεί ότι, ήδη από το 2006, υπάρχουν έγκυρα στοιχεία που αποτυπώνουν τη σαφώς μεγαλύτερη *αποδοχή της αποχής* ως πολιτικής στάσης από τους/ις νέους/-ες σε σχέση με μεγαλύτερους/-ες.

27. Η ερώτηση ήταν ως εξής: «Παρακαλώ πείτε μου αν έχετε κάνει κάτι από τα παρακάτω τον τελευταίο χρόνο ή και παλαιότερα:» Στα «παρακάτω» περιλαμβάνονται (μεταξύ άλλων): «Συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις στην πλατεία Συντάγματος ή σε γειτονιές», και «Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος».

λώνουν ότι συμμετείχαν νέοι/-ες 18-24 ετών σε λαϊκές συγκεντρώσεις στο Σύνταγμα ή σε γειτονίες, και κατά 50% έναντι 41,2% σε συγκεντρώσεις «αγανακτισμένων».²⁸ Τα ποσοστά είναι εξαιρετικά υψηλά. Ενώ, συνεπώς, το 2011 καταγράφεται ήδη στους/ις νέους/-ες μια τάση πολυποίκιλης και πολύμορφης (επιθυμίας και έμπρακτης) συμμετοχής, με σχεδόν όλες τις μορφές δράσης να διαπλέκονται μεταξύ τους²⁹ και τη δυναμική παρέμβαση να καταγράφει πολύ υψηλά ποσοστά (ακόμη και εάν πρόκειται για περιστασιακή συμμετοχή), οι εκλογές του 2012 θα ολοκληρώσουν την εικόνα της επανάκαμψης των νέων στην πολιτική διαδικασία, καθώς και της διαπλοκής και του πολυποίκιλου των διόδων συμμετοχής τους. Διότι αν αναμφίβολα οι πλατείες και οι λαϊκές συνελεύσεις συνέβαλαν στη εκλογική άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ, είναι γιατί η, μέχρι τότε αδιαμεσολάβητη, πολιτική παρέμβαση των νέων δεν έληξε με αυτήν. Αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό προστέθηκε η αποδοχή, από την πλευρά τους, *και* της θεσμοθετημένης πολιτικής παρέμβασης, καθώς και η σταδιακή στροφή τους προς την Αριστερά και (ενδεχομένως προς) το δικό της όραμα κοινωνίας, στροφή την οποία και θεσμοποίησαν με την ψήφο τους.

Παράλληλα, φαίνεται ότι δεν έχει λήξει ούτε η υπόθεση του φεμινισμού. Τα αιτήματα για το φύλο συγκροτούν πάντα σημαντικό δημοκρατικό διακύβευμα όσο είναι έκδηλη και νομιμοποιημένη η έμφυλη ανισότητα, κάτι που φαίνεται πρωτίστως στη γλώσσα, η οποία προβάλλει ακόμη βίαια σεξιστική και ανίκανη να αναδείξει αλλαγές που συντελούνται στην κοινωνική συμβίωση. Κι αυτό, παρότι συχνά νέες γυναίκες θεωρούν ότι η έμφυλη ανισότητα τις αφορά λιγότερο, απ' ό,τι μεσήλικες, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.³⁰ Εάν δε η οπτική του φύλου μοιάζει να είναι

28. Ας σημειωθεί εδώ ότι, με βάση στοιχεία του 5^{ου} γύρου του ESS, που προφανώς δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα με τα παραπάνω, φαίνεται ότι το 2011 το 10% του συνολικού ελληνικού δείγματος δηλώνει ότι συμμετείχε σε διαδηλώσεις τον τελευταίο χρόνο, έναντι του μ.ό των χωρών που συγκροτούν το δείγμα του ESS, που ανέρχεται στο 5,8%. Μόνο η Γαλλία και η Ισπανία εμφανίζουν μεγαλύτερο ποσοστό από την Ελλάδα.

29. Μ. Κακεπάκη, «'Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου': έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 41, 2013, σ. 35-59.

30. Με το θέμα ασχολούμαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Αλλαγές στις πολιτικές αντιλήψεις των νέων γυναικών στο τέλος του 20ού αιώνα», στο Καραμανωλά-

κατά κανόνα απύσασα από τις διεκδικήσεις και από τα γεγονότα διαμαρτυρίας που σημειώνονται με αφορμή την κρίση σε πολλές χώρες, ωστόσο, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι νέες γυναίκες είναι όλο και περισσότερο ορατές, παρούσες σε τέτοιες εκδηλώσεις, ακόμη και σε κοινωνίες με πιο παραδοσιακό σύστημα έμφυλων σχέσεων, όπως η Ελλάδα. Και αυτό, από μόνο του, είναι ίσως ισχυρότατη ένδειξη έμφυλης διεκδίκησης. Όπως είναι ενδεχομένως και τα σταθερά υψηλότερα ποσοστά του ΣΥΡΙΖΑ στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, αφού το κόμμα αυτό, φαινομενικά τουλάχιστον, μοιάζει να απευθύνεται στις γυναίκες περισσότερο από άλλα.

Εξάλλου, αν γενικά οι νέες υστερούν στις καθιερωμένες μορφές πολιτικής συμμετοχής, η έρευνα του ΕΚΚΕ του 2012 για την κρίση, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, καταγράφει, πράγματι, μια εικόνα υψηλής συμμετοχικότητας των νέων γυναικών (στην Αθήνα), σε όλες τις νέες διόδους πολιτικής συμμετοχής και τις εναλλακτικές μορφές κινητοποίησης, σε ποσοστά αντίστοιχα των νέων ανδρών.³¹ Συγχρόνως, οι νέες 15-29 ετών αιτιολογούν μαζικότερα από τους νέους άνδρες (25%, έναντι 18,6%) τη συμμετοχή τους στα γεγονότα διαμαρτυρίας με βάση το ότι η συμμετοχή αυτή είναι «ένας τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»,³² διατυπώνοντας έτσι μεγαλύτερη ανάγκη υποκειμενικής πολιτικής έκφρασης και επικοινωνίας. Αντίστοιχα, υπερέχουν και σε άλλη μία από τις οκτώ κατηγορίες στις οποίες κωδικογραφούνται οι απαντήσεις που αφορούν στη σχετική αιτιολόγηση: στην επιθυμία συνάντησης με άλλους «που μοιράζονται τις ανησυχίες μου». Αιτιολογήσεις στις οποίες υφέρει μια συγκεκριμένη κριτική προς το υπάρχον πολιτικό σύστημα και ένα (εμβρυώδες έστω) αίτημα συμμετοχικής δημοκρατίας, αλλά και συντροφικότητας.

Ας σημειωθεί δε ότι η πιο αριστερόστροφη ψήφος των νέων γυναικών σε σχέση με των νέων ανδρών, που είχε επισημανθεί και στο παρελθόν όσον αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980,³³ αποτυπώνεται και με βάση τα exit poll της Αθήνας,³⁴ με

κης, Β., Ολυμπίτου, Ε., Παπαθανασίου, Ι. (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία τον 20ό αιώνα*, ΑΣΚΙ/Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.

31. Μ. Κακεπάκη, «'Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου'...», *ό.π.*

32. Στο ίδιο, σ. 57.

33. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, *ό.π.*

34. Πρόκειται για στοιχεία από τα κοινά exit poll των συνεργαζόμενων εταιρειών για τις εκλογές του 2012 και του 2015. Η στατιστική επεξεργασία έγινε από τον Π.

σημείο αναφορά την ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ: θα δούμε παρακάτω (Πίνακας 6) να υπερψηφίζει το κόμμα αυτό στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 το 28,3% των ανδρών 18-24 ετών, έναντι του 34,8% των γυναικών ίδιας ηλικίας. Στις δε εκλογές Ιουνίου του 2012, το 20,5% των ανδρών 18-24 ετών στην Αθήνα ψήφισαν υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, έναντι 45,4% των νέων γυναικών,³⁵ και τον Μάιο του 2012, 17,5% έναντι 26,3%. Αλλά βέβαια, ο ΣΥΡΙΖΑ υπήρξε σταθερά «γυναικείο» κόμμα, όπως και η ΝΔ (χωρίς όμως να παρατηρούνται έμφυλες διαφοροποιήσεις στους/ις νέους/-ες τον Ιανουάριο του 2015), αλλά και το νεότευκτο Ποτάμι. Το τελευταίο μάλιστα εντονότερα, με υπερψήφιση κατά 3,5% από τους πολύ νέους άνδρες έναντι 15% από τις πολύ νέες γυναίκες στην Αθήνα. Αντίστροφα, η πρωταρχικά «ανδρική» Χρυσή Αυγή επιτυγχάνει τον Ιανουάριο του 2015, 11,6% στους άνδρες 18-24 ετών και 7,4% στις αντίστοιχες γυναίκες. Τον δε Σεπτέμβριο, όπως θα δούμε παρακάτω, τα σχετικά ποσοστά αυξάνονται ελαφρώς στους νέους άνδρες για να φτάσουν στο 14,7%, ενώ στις γυναίκες παραμένουν σταθερά (7,3%).

Συνολικά δε όσον αφορά την ψήφο σε συνδυασμό με την (χαμηλή) αίσθηση «κομματικής εγγύτητας» των νέων, θα πρέπει να πούμε ότι στις παρούσες συνθήκες αυτή επιτελεί μια πολύ σημαντική, ακόμη και κρίσιμη λειτουργία: γνωρίζουμε ότι οι νεότεροι/-ες ψηφοφόροι, περισσότερο αποστασιοποιημένοι/-ες και με χαμηλότερο συναισθηματικό σύνδεσμο προς συγκεκριμένο κόμμα, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το τελικό αποτέλεσμα, όσο προχωρούμε στις εκλογές από το 2000 και μετά. Διότι, όπως παρατηρεί ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αν συστηματικά τα 2/3 των ψηφοφόρων δηλώνουν στα exit-rolls ότι ψήφισαν το κόμμα που «ψηφίζουν πάντα», το 1/3 που απομένει, ιδιαίτερα «νεότεροι ψηφοφόροι και τα πιο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα», ανάλογα με την κατεύθυνση προς την οποία κάθε φορά κινούνται, συγκροτούν το κομμάτι εκείνο των ψηφοφόρων που «καθορίζει και την έκβαση των εκλογών».³⁶

Κουστένη, τον οποίο και θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμότατα εδώ, για την πολύ ευγενική συνδρομή του.

35. Το συγκεκριμένο ποσοστό μοιάζει υπερβολικό. Ελέγχθηκε πολλαπλά για την ορθότητά του, ωστόσο ο μικρός απόλυτος αριθμός επιβάλλει επιφυλάξεις, παρότι σίγουρα καταγράφει την τάση.

36. Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα», στο Featherstone, Κ. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2007.

4. ΔΙΟΔΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ

Είναι φανερό ότι υπάρχει αυξημένη ζήτηση διόδων συμμετοχής πέρα από τις καθιερωμένες την περίοδο της κρίσης, κάτι που δείχνει ότι οι νέοι/-ες προβαίνουν πλέον στη θεμελιώδη διάκριση της απαξίωσης του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος, από την απαξίωση της πολιτικής γενικά, που συνήθως γεννά πολιτική αδιαφορία: γνωρίζουμε βέβαια ότι σε πολλές «δυτικές» κοινωνίες, ήδη από τη δεκαετία του 1970, παράλληλα με τη μείωση της κλασικής πολιτικής συμμετοχής σημειώνεται στην πράξη αυξημένη ζήτηση νέων διεξόδων συμμετοχής. Κι αυτό, ιδιαίτερα για νέους/-ες σε ηλικία πολίτες, υψηλού μορφωτικού επιπέδου, φορείς μεταύλιστικού συστήματος αξιών, οι οποίοι/-ες τοποθετούνται στο κέντρο και αριστερότερα στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς.³⁷ Αν η τάση αυτή σημειώνεται, προφανώς, ήδη στην Ελλάδα στην πολιτική κουλτούρα των νέων, και όχι μόνο, στη διάρκεια της κρίσης παρατηρείται με ένταση αυξημένη ζήτηση διόδων και ποικιλία στους τρόπους συμμετοχής, συμπεριλαμβανομένων και των δυναμικών και εξωθεσμικών, κάτι που πιστοποιήθηκε ιδιαίτερα το 2010-11. Ίσως οι ενδείξεις ουσιαστών αλλαγών στη συμμετοχικότητα να είχαν αρχίσει ελαφρώς νωρίτερα, αφότου η εκδήλωση της πολιτικής «δυσανεξίας» είχε γίνει έντονα αισθητή, το καλοκαίρι του 2007.³⁸ Η, ενδεχομένως, το πρώτο σοβαρό δείγμα να σημειώθηκε το Δεκέμβριο του 2008, οπότε υπήρξαν απρόσμενα συγκρουσιακά φαινόμενα με πρωταγωνιστές/-ριες νέους και νέες, ακόμη και εφήβους, και όχι μόνο από τους «συνήθεις ύποπτους». Όπως δε δείχνουν και τα εκλογικά δεδομένα του 2012 και του 2015, αλλά και οι πολυποίικιλες εκδηλώσεις γύρω από τις εκλογές, οι νέοι και οι νέες μαζικά αποδέχονται πλέον και έργω ότι, πέρα από τη μη θεσμοθετημένη πολιτική παρέμβαση, χωρίς κεντρική πολιτική και χωρίς προσωπική εμπλοκή *και* σε αυτή, τίποτα δεν γίνεται, τίποτα δεν αλλάζει. Κι αυτό, παρά την ελαφρώς αυξημένη αποχή που παραδοσιακά, τα τελευταία χρόνια, εμφανίζουν οι νεότεροι/-ες σε σχέση με τους/ις γηραιότερους/-ες, η οποία, ούτως ή άλλως, είναι κατά κανόνα «ενεργητική».³⁹ Συνεπώς, παρά τις όποιες περιπτώσεις απεχθούς πολιτικής

37. Η κλασική βιβλιογραφία για το θέμα περιλαμβάνει τις μελέτες των S. Barnes, M. Kaase, M., *Political action*, Sage, London, 1979 και M. Kaase, K. Newton (επιμ.), *Beliefs in government*, Oxford University Press, New York 1998.

38. Για το θέμα αυτό, βλ. Κιουπκόλης, ό.π. σ. 55, κ.έ.

39. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

έκφρασης πολιτισμικών χαρακτηριστικών που ελλοχεύουν στην ελληνική κοινωνία, τα οποία μοιάζει να αφορούν πρωτίστως νέους άνδρες (και είναι πλέον, μάλλον, σε στασιμότητα⁴⁰), μπορούμε να πούμε ότι γενικά «οι νέοι/-ες της κρίσης» και λόγω της κρίσης είναι όλο και πιο πολιτικοποιημένοι/-ες και ριζοσπάστες/-ριες, ή τουλάχιστον εκφράζονται ως τέτοιοι/-ες με βάση τα καθιερωμένα κριτήρια που διαθέτουμε. Με τις ενδείξεις για τις επιλογές τους να είναι όλο και πιο αισιόδοξες για την ελληνική πολιτική κουλτούρα όσον αφορά την κεντρική, δημοκρατική/συμμετοχική της διάσταση: διότι κάνουν θεμιτή την υπόθεση ότι καταγράφεται μια πολύμορφη «επιστροφή της νεολαίας» στην πολιτική, επιστροφή που περιλαμβάνει την ενεργό συμμετοχή τους σε πολλές και διαφορετικές διαδικασίες, μερικές από τις οποίες είναι πιο παραδοσιακές και (υποθέταμε) λιγότερο ελκυστικές γι' αυτούς/-ές, οι οποίες είναι όμως απαραίτητες ώστε η δημοκρατία να μην λειτουργεί μόνο κατ'επίφαση ή/και αποσπασματικά, δηλαδή μη δημοκρατικά.

Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει τη συμπληρωματική υπόθεση ότι, πλέον, τόσο αδιαμεσολάβητα όσο και μέσω των παραδοσιακών διόδων επιλέγουν όλο και μαζικότερα να εκφράζονται πολιτικά νέοι και νέες, καταγράφοντας τη σχετική προδιάθεση χωρίς την, ενδεχομένως αναμενόμενη προηγουμένως, διάζευξη μεταξύ των δύο αντιλήψεων περί συμμετοχής. Το τελευταίο είναι το απολύτως νέο στοιχείο, όσον αφορά την πολιτικότητα των νέων στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, και ειδικότερα στην Αθήνα της κρίσης, όπου, το γεγονός ότι αν επανέκαμψε η νεολαία στην πολιτική, αυτό έγινε πρώτα μέσω συμμετοχής σε γεγονότα διαμαρτυρίας, συνέβαλε αναμφίβολα στη ριζοσπαστικοποίησή της. Η στροφή στην ψήφο υπέρ της Αριστεράς αποτελεί τυπική απόδειξη για το παραπάνω, αλλά και ένδειξη της ενίσχυσης στην άσκηση της ιδιότητας του πολίτη «από δέσμευση»,⁴¹ που χαρακτηρίζει πλέον τους/ις νέους/-ες. Υποθέτουμε δε ότι η συμμετοχή στις κλασικές διαδικασίες του κοινοβουλευτισμού συντελέστηκε χωρίς η νεολαία να εγκαταλείψει την ετοιμότητα για αδιαμεσολάβητες παρεμβάσεις, και βεβαίως μετά από τις συγκλονιστικές ανακατατάξεις στο καθιερωμένο με-

40. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, με βάση τα στοιχεία από τα exit polls, η Χρυσή Αυγή παρουσιάζει υψηλότερο ποσοστό στους άνδρες 25-34 ετών από ό,τι στους 18-24, τόσο στην Αττική, όσο και στο σύνολο της Επικράτειας.

41. R.J. Dalton, ό.π.

ταπολιτευτικά πολιτικο-κομματικό σύστημα, στις οποίες συνέβαλε και η ίδια. Ανακατατάξεις τις οποίες κατέγραψε αρχικά ο «διπλός εκλογικός σεισμός» του 2012.⁴² Η επανάκαμψη αυτή όμως, ιδιαίτερα ως προς το σκέλος που αναφέρεται στην καθιερωμένη διαδικασία της πολιτικής των κομμάτων, μοιάζει ιδιαίτερα εύθραυστη και υπό όρους, όπως πιστοποιούν τα στοιχεία της χαμηλής κομματικής εγγύτητας που καταγράφονται στη νεολαία, τα οποία είναι ενδεικτικά της αδύναμης κομματικής ταύτισης των νέων.⁴³ Αλλά όχι μόνο των νέων. Με βάση στοιχεία του 5^{ου} γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, μόνο η Ιρλανδία, η Ισπανία και η Σλοβενία εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά αίσθησης κομματικής εγγύτητας από την Ελλάδα, η οποία παρουσιάζει 31,6%, με μ.ό. στο 46,9%. Όπως φαίνεται, το εύρος της ύφεσης συσχετίζεται αρνητικά με το πόσοι/-ες ψηφοφόροι αισθάνονται συναισθηματικά «κοντά», ακόμη και με το κόμμα της εκλογικής επιλογής τους.

5. ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑ

Γενικότερα, οι διαγενεακές μεταβολές στην εκλογική συμπεριφορά, που αντανακλούν την κοινωνικοποιητική περίοδο της βασικής πολιτικής διαμόρφωσης διαφορετικών ηλικιακών κατηγοριών, θεωρούνται, όπως ήδη σημειώθηκε, από τους σημαντικότερους παράγοντες αλλαγής στα πολιτικά συστήματα. Από αυτή την άποψη αξίζει να επικεντρωθούμε στις «διπλές εκλογές του 2012», που ενέτειναν σε τέτοιο βαθμό προϋπάρχουσες τάσεις, αλλά κυρίως αμφισβήτησαν βεβαιότητες και σταθερές, ώστε να δικαιολογείται απόλυτα ο χαρακτηρισμός τους ως «εκλογικού σεισμού».⁴⁴ Οι εκλογές αυτές πρόβαλαν ως ένα από τα σημαντικότερα σημεία τομής το *ηλικιακό ρήγμα* που εμφανίστηκε στον ΣΥΡΙΖΑ υπέρ των νεότερων, στο οποίο και θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια. Θα πρέπει όμως αρχικά να υπενθυμίσουμε, όσον αφορά τις αλλαγές που πα-

42. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014.

43. Ας σημειωθεί η διάκριση μεταξύ «κομματικής ταύτισης» και αίσθησης «κομματικής εγγύτητας», με δεδομένο ότι μετρώνται διαφορετικά και η πρώτη είναι, βέβαια, ισχυρότερη ως συναισθηματική πρόσδεση με ένα κόμμα, και ως εκ τούτου, τα ποσοστά θα ήταν ακόμη χαμηλότερα αν τη μετρούσαμε.

44. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, ό.π..

ρατηρήθηκαν στις εκλογές του 2012 με επίκεντρο την κατάρρευση του παραδοσιακού δικομματισμού, ότι το Μάιο το 60% των ψηφοφόρων μετέβαλαν την κομματική επιλογή τους από το 2009, ενώ το 19% των ψήφων πήγε υπέρ κόμματος που έμεινε εκτός Βουλής.⁴⁵ Στην ίδια εκλογική αναμέτρηση, στους/ις ψηφοφόρους που ψήφισαν για πρώτη φορά, κατά τεκμήριο νεαρής ηλικίας, ο ΣΥΡΙΖΑ προπορεύεται σε ψήφους με 16%, ενώ δεύτερο κόμμα αναδεικνύεται η Χρυσή Αυγή με 14%.⁴⁶

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η απόφαση του τι θα ψηφίσει κανείς μοιάζει να παίρνεται όλο και πιο κοντά στην κάλπη όσο μικρότερη είναι η ηλικία του/ης ψηφοφόρου,⁴⁷ κάτι που επιβεβαιώνει την υπόθεση που καταγράψαμε παραπάνω, αφού οι νεότεροι/-ες (18-24 ετών) χαρακτηρίζονται από χαμηλότερη αίσθηση κομματικής «εγγύτητας» από τους/ις μεγαλύτερους/-ες, με την παράμετρο αυτή να μεγαλώνει σταθερά με την ηλικία και βεβαίως να σχετίζεται άμεσα με το υψηλό ποσοστό των όψιμα αναποφασιστών. Συγχρόνως, η ελαφρώς μεγαλύτερη διάδοση της κομματικής εγγύτητας από το Μάιο στον Ιούνιο του 2012 (από 40,3% σε 45,7%), στους 18 με 24 ετών, εξακολουθεί να είναι η χαμηλότερη από όλες τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες,⁴⁸ παρότι βλέπουμε ότι (αναμενόμενη) αύξηση υπάρχει και σε αυτούς/-ές

Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο όσον αφορά την ψήφο ότι, αν υπάρχει διαγενεακό χάσμα στην ψήφο, όπως υποστηρίζεται στη σχετική βιβλιογραφία για τις εκλογές του 2012, αυτό συνήθως τεκμηριώνεται με στοιχεία που χωρίζουν το δείγμα είτε στα 54 (δηλαδή ψηφοφόροι από 18-54 ετών και ψηφοφόροι άνω των 55), είτε στα 44 (18-44 και 45 και άνω).⁴⁹ Πράγματι, οι νεότεροι/-ες ψηφοφόροι, με βάση τις παραπάνω τομές, ψήφισαν σαφώς μαζικότερα υπέρ της

45. Π. Κουστένης, «Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων. Η κοινωνιολογική ανίχνευση του λεκανοπεδίου», στο Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, ό.π., σ. 84-85.

46. Π. Σταθόπουλος, «Απορύθμιση του κομματικού συστήματος», στο Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, ό.π., σ. 67.

47. Στο ίδιο, σ. 76.

48. Βλ. σχετικά στοιχεία στους πίνακες που παραθέτει ο Π. Σταθόπουλος, ό.π. 2014, σ. 76, με βάση στοιχεία από τα δύο exit polls που διεξάχθηκαν.

49. Για την πρώτη περίπτωση, βλ. Γ. Βούλγαρης, Η., Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 27, και για τη δεύτερη, Σταθόπουλος, ό.π. σ. 72. Η πρώτη κατάτμηση μοιάζει πιο πρόσφορη για τον Μάιο και η δεύτερη για τον Ιούνιο του 2012.

αλλαγής στο κομματικό τοπίο, που υλοποιήθηκε με τη σημαντική αύξηση της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ οι μεγαλύτεροι/-ες υπέρ παραδοσιακών κομμάτων, και κυρίως υπέρ της ΝΔ. Αλλά η τομή αυτή, που δείχνει συγκριτικά τάσεις νεότερων και γηραιότερων, δεν μας λέει πολλά για την εκλογική συμπεριφορά της νεολαίας *per se*. Είναι πολύ πιο ενδιαφέρουσα μια αναλυτική απομόνωση της νεολαίας (18-34 ετών), και ακόμη καλύτερα, στη συνέχεια, κατάτμησή της (18-24, 25-34), ώστε να δούμε όχι τους/ις νεότερους/-ες απλώς, αλλά τους/ις νέους/-ες. Αρχικά αν κάνουμε μια κατάτμηση σε τρεις χοντρικές κατηγορίες βλέπουμε το εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ψήφος υπέρ ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ, Μάιος και Ιούνιος 2012 και Ιανουάριος 2015 (Αττική)

2012 Μ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	2012 ΙΟΥ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	2015 ΙΑΝ	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ
18-34	6,6%	21,7%	18-34	16,4%	32,2%	18-34	26,2%	33,2%
35-54	9,8%	23,0%	35-54	25,6%	36,7%	35-54	22,9%	39,5%
55+	22,0%	18,3%	55+	36,3%	21,6%	55+	30,5%	35,7%
ΣΥΝΟΛΟ	13,2%	21,0%	ΣΥΝΟΛΟ	26,5%	30,8%	ΣΥΝΟΛΟ	26,0%	36,9%

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης.

Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, Μαΐου 2012, Ιουνίου 2012 και Ιανουαρίου 2015, πάντα η μεσαία κατηγορία, 35-54 ετών, είναι αυτή που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Αντίστοιχα, 23% (με μ.ό. 21%), 36,7%, (με μ.ό. 30,8% και 39,5% (με μ.ό. 36,9%)). Όσο για τους/ις νέους/-ες (18-34 ετών), αυτοί/-ες υπερψηφίζουν τον ΣΥΡΙΖΑ κατά 21,7%, 32,2% και 33,2%. Οι μεσήλικες είναι, συνεπώς, αυτοί/-ές που έδωσαν την νίκη στον ΣΥΡΙΖΑ στην Αθήνα (Αττική) και όχι οι νέοι/-ες, που τον Ιανουάριο του 2015 υπερψήφισαν το κόμμα αυτό σε μικρότερο ποσοστό από τον μ.ό. (ακόμη μικρότερο στην κατηγορία των 18-24 ετών), και μάλιστα με αξιοσημείωτες διαφορές ως προς το φύλο. Αντίστοιχα, και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις η ΝΔ πήρε το μεγαλύτερο ποσοστό της στους/ις γηραιότερους/-ες. Θα πρέπει όμως εδώ να προσθέσουμε ότι η κατάτμηση αυτή, σε τρεις κατηγορίες ηλικιών, δεν είναι η καλύτερη, διότι μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι δεν σέβεται

τα όρια των πολιτικών γενεών.⁵⁰ Όσο για την εκλογική αποχή, η χαμηλότερη αίσθηση κομματικής εγγύτητας των νέων και η άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς που είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στους/ις γηραιότερους/-ες, προϊδεάζουν και για σχετικά αυξημένη αποχή της νεολαίας στις εκλογές αυτές. Αλλά σχετικά αυξημένη, και σίγουρα πολύ μικρότερη από το ποσοστό που αφήνουν να εννοηθεί τα επίσημα στοιχεία.⁵¹

Αν επικεντρωθούμε στην ψήφο της νεολαίας και κοιτάξουμε τους/ις νέους/-ες χωρισμένους/-ες στα 18-24 και στα 25-34, με σημείο αναφοράς τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, παρατηρούνται ότι, στο εσωτερικό της ηλικιακής κατηγορίας των νέων, είναι οι λιγότερο νέοι/-ες (25-34) αυτοί/-ές που υπερψηφίζουν μαζικότερα τον ΣΥΡΙΖΑ, ιδιαίτερα στους άνδρες. Δεν είναι συνεπώς οι νεότεροι/-ες μεταξύ των νέων προνομακή εκλογική πελατεία του ΣΥΡΙΖΑ. Αντίθετα, βλέπουμε ότι και τον Ιανουάριο του 2015, αν εξαιρέσουμε τις γυναίκες τρίτης ηλικίας, η νεότερη κατηγορία ηλικιών είναι η χαμηλότερη όλων, ως προς τα ποσοστά υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Ας σημειωθεί όμως ότι αυτό ισχύει με βάση τα αποτελέσματα από το exit poll στην Αττική. Τα αντίστοιχα για την Επικράτεια εμφανίζονται ελαφρώς αυξημένα στους/ις 18-24 ετών έναντι των 25-34, με τους τελευταίους να παρουσιάζουν έτσι γενικώς τα χαμηλότερα ποσοστά.

Γενικότερα, έχουν λειανθεί οι ηλικιακές διαφορές που παρατηρήθηκαν το 2012 στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, με τα υψηλότερα ποσοστά να συγκεντρώνονται στη μέση ηλικία (35-54), ενώ στη ΝΔ στους/ις 55+. Αλλά και πάλι πρέπει να πούμε ότι αυτή η κατάτμηση, ενδεικτική ίσως, δεν είναι η καλύτερη για την ανάλυση με επίκεντρο μια προβληματική περί πολιτικών γενεών. Από άλλη σκοπιά, είναι ενδιαφέρον ότι στους/ις άνω των 65 η ΝΔ επιτυγχάνει το μεγαλύτερο ποσοστό της (36,8%) τον Ιανουάριο του 2015, ενώ στην ίδια ηλικιακή κατηγορία ο ΣΥΡΙΖΑ έχει το δικό του μικρότερο (30%). Βλέπουμε, επίσης, ότι σε όλες σχεδόν τις ηλικιακές κατηγορίες οι γυναίκες υπερψηφίζουν μαζικότερα τον ΣΥΡΙΖΑ έναντι των ανδρών, με τις 18-24 ετών να έχουν μάλιστα προβάδισμα 6,5 μονάδες. Αλλά είναι οι γυναίκες 45-54 αυτές στις οποίες η υπερψήφιση του ΣΥΡΙΖΑ είναι η μεγαλύτερη, με 44,7%. Πράγματι, είναι αξιοσημείωτο το ότι μία στις τρεις νέες γυναίκες υπερψηφίζει το συγκεκριμέ-

50. Βλ. για το θέμα, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

51. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 20.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6:
*Η ψήφος στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 ανάλογα
 με την ηλικία % (Αττική)*

2015	ΝΔ	ΣΥΡΙΖΑ	ΠΑΣΟΚ	ΑΝΕΛ	ΧΡ, ΑΥΓΗ	ΚΚΕ	ΠΟΤΑΜΙ	ΛΟΙΠΟΙ
Άνδρες 18-24	20,10	28,30	2,10	9,50	11,60	1,80	3,50	23,30
Άνδρες 25-34	27,30	32,20	1,50	3,40	11,70	4,40	6,20	13,30
Άνδρες 35-44	22,10	36,80	1,90	7,10	9,10	7,40	7,30	8,50
Άνδρες 45-54	19,90	39,00	6,30	5,30	9,70	7,90	4,30	7,50
Άνδρες 55-64	24,60	40,70	3,60	7,40	4,00	7,30	4,20	8,30
Άνδρες 65+	35,40	28,90	7,80	4,00	5,80	8,80	1,40	8,00
Γυναίκες 18-24	21,20	34,80	0,00	3,70	7,40	9,70	15,00	8,20
Γυναίκες 25-34	29,40	35,10	3,50	0,00	5,50	4,20	9,40	12,90
Γυναίκες 35-44	25,20	37,30	1,00	6,00	7,00	4,50	11,90	7,10
Γυναίκες 45-54	23,80	44,70	2,10	4,80	4,10	6,70	7,90	5,80
Γυναίκες 55-64	27,10	39,30	2,30	6,10	4,30	8,40	8,30	4,30
Γυναίκες 65+	38,70	31,60	9,00	5,10	1,30	7,60	2,80	3,90
Άνδρες	24,80	35,50	4,00	5,80	8,40	6,80	4,80	9,90
Γυναίκες	27,10	38,20	2,70	4,40	5,00	6,30	9,20	7,10
18-24	20,70	31,90	0,90	6,30	9,20	6,20	9,90	14,80
25-34	28,40	33,70	2,50	1,70	8,50	4,30	7,80	13,10
35-44	23,80	37,10	1,30	6,50	7,90	5,70	9,90	7,70
45-54	21,90	42,00	4,10	5,00	6,80	7,20	6,20	6,60
55-64	25,80	40,00	2,90	6,80	4,10	7,80	6,20	6,40
65+	36,80	30,00	8,30	4,50	3,80	8,30	2,00	6,20
18-34	26,20	33,20	2,10	3,00	8,70	4,80	8,40	13,60
35-54	22,90	39,50	2,70	5,80	7,30	6,50	8,10	7,20
55+	30,50	35,70	5,20	5,80	4,00	8,00	4,40	6,30
ΣΥΝΟΛΟ	26,00	36,90	3,30	5,10	6,70	6,50	7,10	8,50

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών, Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης,

νο κόμμα, και μάλιστα το ποσοστό αυξάνεται με την ηλικία για να ξεπεράσει το 44% στην ύστερη μέση ηλικία και να καταλήξει στην τρίτη ηλικία στο 31,6%, έναντι 28,9% για τους άνδρες.⁵² Αντίστοιχη

52. Ο άλλος πόλος της Αριστεράς, το ΚΚΕ, επιλέγεται σε αντίστοιχο ποσοστό

εικόνα υπάρχει και στη ΝΔ, αλλά οι διαφορές στο φύλο της ψήφου υπέρ των γυναικών είναι μικρότερες, η δε μαζικότερη ηλικιακή κατηγορία υπερψήφισης της ΝΔ είναι οι γυναίκες 65+ με 38,7%. Αλλά αξίζει να προσθέσουμε ότι, στις εκλογές αυτές, του Ιανουαρίου 2015, γύρω στους μισούς νέους άνδρες και το 60% των νέων γυναικών αποφάσισαν στην Επικράτεια τι θα ψηφίσουν την ημέρα των εκλογών ή την τελευταία εβδομάδα, με βάση τις δηλώσεις τους στο exit poll. Οι συνδηλώσεις αυτής της διάθεσης μπορεί να είναι πολλές, ωστόσο σίγουρα καταγράφουν τη χαμηλή κομματική ταύτιση των νέων.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι νεότεροι/-ες (18-24 ετών) συγκροτούν τη μαζικότερη κατηγορία όσον αφορά την άρνηση τοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, κάτι που εναρμονίζεται με στοιχεία που αναμένουμε και, παραδοσιακά, εντοπίζουμε τις τελευταίες δεκαετίες, συγχρόνως, με βάση τα στοιχεία των exit polls του Μαΐου 2012, για πρώτη φορά μετά από χρόνια, οι νεότεροι/-ες δηλώνουν ελαφρώς μαζικότερα αριστερή ταυτότητα από τον μ.ό. (που είναι 17,1%), αλλά και σε σχέση με τους λίγο μεγαλύτερους/-ες τους, και αυτό μέχρι και την κατηγορία των 35-44 ετών: οι 18-24 ετών δηλώνουν αριστερού/-ές κατά 18,5% με 17,6% για τους 25-34 ετών και 15,5% για τους 35-44, οπότε και το ποσοστό αυξάνει στο 21,2% στους 45-54 ετών για να μειωθεί στη συνέχεια.⁵³ Σίγουρα κάτι αλλάζει με την κρίση, ήδη από το 2012, αν όχι νωρίτερα, όσον αφορά την ιδεολογική ταυτότητα των νέων, και θα αποκτήσει όπως φαίνεται υπολογίσιμη υπόσταση με τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015.

Όσον αφορά την επίδραση της ταξικής θέσης στην εκλογική επιλογή των νέων είναι δύσκολη η εξαγωγή συμπερασμάτων λόγω του μικρού απόλυτου αριθμού του δείγματος στα πρόσφατα exit polls. Μπορούμε ωστόσο να πούμε πως, αν το 2007 η νεολαία από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα (με βάση μια αδρή γεωγραφική κατάτμηση του τόπου κατοικίας με σημείο αναφοράς τις

από γυναίκες και άνδρες, γενικά, αλλά κερδίζει το μεγαλύτερο ποσοστό στους/ις 65+, ενώ παρουσιάζει απρόσμενη εικόνα ως προς το φύλο (που δημιουργεί ερωτηματικά σε σχέση με την εγκυρότητα των ποσοστών όταν πρόκειται περί μικρών απόλυτων αριθμών), με εκτίναξη του ποσοστού νέων γυναικών που φαίνεται να το υπερψηφίζουν στο 9,7%, έναντι μόλις 1,8% για τους νέους άνδρες.

53. Π. Σταθόπουλος, «Απορύθμιση ...», ό.π. σ. 79.

αντικειμενικές αξίες των ακινήτων) ψήφισε υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ σε ελαφρώς χαμηλότερο ποσοστό από το σύνολο των κατοίκων των σχετικών περιοχών,⁵⁴ αντίθετα, τόσο τον Ιούνιο του 2012, όσο και στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015, νέες και νέοι από τα βόρεια προάστια, το ανατολικό τμήμα του Δήμου Αθηναίων και την παραλιακή ζώνη, ψηφίζουν υπέρ του, σαφώς μαζικότερα από τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες της ίδιας περιοχής.⁵⁵ Κάτι που αποτελεί ένδειξη που επιβεβαιώνει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα υπόθεση περί *αυξημένης ριζοσπαστικοποίησης των νέων από υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα*. Στη δυτική πλευρά της πόλης, η ηλικιακή κατανομή της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ εμφανίζει στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 και του Ιανουαρίου του 2015 μικρότερες διακυμάνσεις.

Όσο για το δημοψήφισμα, φαίνεται ότι η συμμετοχή των νέων στο «όχι» ήταν εξαιρετικά μεγάλη, γύρω στο 80% για τους 18-24 ετών και 70% στους 25-34. Υψηλότατα ποσοστά, που συνέβαλαν καθοριστικά στο συνολικό ποσοστό, που πλησίασε το 62%, ποσοστά που συνδέονται και με το ότι οι νέοι/-ες, που έχουν ήδη έρθει σε επαφή μαζικά με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες (λαϊκές συνελεύσεις, «αγανακτισμένοι», κ.ά.) ή, τουλάχιστον, ταυτίζονται με τη δυνατότητα αδιαμεσολάβητης δράσης που πλέον μοιάζει πιο εφικτή αλλά και πιο ελκυστική από παλιά, αισθάνθηκαν ότι η καθιερωμένη πολιτική διαδικασία, ίσως για πρώτη φορά, τους/ις λαμβάνει υπόψη. Κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε μια πολιτική διαδικασία στην οποία εντολοδόχοι και λογοδοτούντες εκπρόσωποι (όχι κυβερνήτες ή αντιπρόσωποι που δρουν ανεξέλεγκτα) ζητούν άμεσα τη γνώμη τους. Συνεπώς, ανεξάρτητα από τις πολυποίκιλες αντιδράσεις που ενδεχομένως καταγράφονται απέναντι στην προκήρυξη του δημοψηφίσματος, αυτή αποτιμήθηκε μαζικότερα θετικά από τους νέους και τις νέες, για τους/ις οποίους/-ες τόσο το αποτέλεσμα όσο και η λειτουργία πολιτικής κινητοποίησης που

54. Βλ. Π. Κουστένης, «ΚΚΕ-ΣΥΡΙΖΑ στο λεκανοπέδιο: δύο ξένοι στην ίδια πόλη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, 2008, σσ. 100-118. Ο συγγραφέας αυτός χρησιμοποιεί, για τον υπολογισμό της ταξικής κατάταξης της ψήφου, γεωγραφικές αναφορές που βασίζονται στις αξίες γης. Βλ. Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας*, τόμος 1^{ος}: *Οι πόλεις*, ΕΚΚΕ/Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα-Βόλος 2000, σ. 40 κ. επ..

55. Στοιχεία από το κοινό exit poll των συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης.

πυροδότησε η προκήρυξη του έδειξαν ότι τέτοια πολιτική ελκύει τους/ις νέους/-ες, *τους/ις «αφορά»*. Περισσότερο και από τη συμμετοχή τους στις εκλογές, το δημοψήφισμα λειτούργησε εντονότατα κοινωνικοποιητικά για τους/ις πολύ νέους/-ες ψηφοφόρους και αποτέλεσε κομβικό σημείο για το κάλεσμά τους στην πολιτική, και την παγίωση για άλλους/-ες της «επιστροφής» τους.

Είναι ενδιαφέρον να προσθέσουμε στα παραπάνω ότι τη στιγμή της ολοκλήρωσης της παρούσας διερεύνησης έγιναν οι εκλογές Σεπτεμβρίου του 2015. Από τα πρώτα στοιχεία που έγιναν προσιτά φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεση περί επανάκαμψης των νέων στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, κυρίως με την εξαργύρωση από τον ΣΥΡΙΖΑ της πρόσκλησης προς του πολίτες να εκφραστούν στο δημοψήφισμα, που βιώθηκε απολύτως θετικά από τη νέα γενιά, όπως ελέχθη παραπάνω. Φαίνεται δε ότι το μαζικότατο «όχι» των νέων με τη διαχείριση που του επιφυλάχθηκε δεν απογοήτευσε, ή τουλάχιστον δεν αποθάρρυνε, ούτε απομάκρυνε τους/ις νέους/-ες. Παρακάμπτοντας και πάλι το ζήτημα της αποχής, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω (παρότι είναι σίγουρο ότι ήταν αισθητά αυξημένη σε σχέση με τον Ιανουάριο), πρέπει να σημειώσουμε ότι στις εκλογές αυτές δεν παρατηρήθηκε η σημαντική απόκλιση υπέρ των 35-54 ετών (39,5%) στην ψήφο για το ΣΥΡΙΖΑ, που είχε παρατηρηθεί τον Ιανουάριο, σε σύγκριση με τους 18-34 (33,2%) (βλ. Πίνακα 6, για τον Ιανουάριο 2015). Η σχετική τριβάθμη κατάτμηση έδωσε αντίθετα 38,3% και 35,6%, αντίστοιχα στην Αττική (με βάση στοιχεία από το κοινό exit poll). Μάλιστα, αν προβούμε σε λεπτότερη κατάτμηση, βλέπουμε ότι για πρώτη φορά οι πολύ νέοι/-ες (18-24 ετών) –λόγω κυρίως των πολύ νέων γυναικών– ξεπερνούν το 43% υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Φαίνεται δε ότι, για πρώτη φορά, πάνω από τις μισές νέες γυναίκες (18-24 ετών) ψήφισαν υπέρ του (54,2%). Αλλά το απολύτως καινούργιο στην ηλικιακή κατανομή της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ προκύπτει αβίαστα στον Πίνακα 7.

Είναι εντυπωσιακό το προβάδισμα της νεότερης κατηγορίας ηλικιών έναντι όλων των άλλων στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, στους άνδρες (με σκαμπανεβάσματα), αλλά πρωτίστως και μακράν, στις γυναίκες. Πράγματι, συνολικά στους/ις νέους/-ες, είναι η πρώτη φορά που παρατηρείται ότι η κατηγορία των 18-24 ετών επιλέγει μαζικότερα το προπορευόμενο κόμμα από όλες τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες, καταγράφοντας μια στροφή των νέων στην Αριστερά, που θυμίζει προηγούμενες δεκαετίες, δηλαδή, προηγούμενες

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Η ψήφος στις εκλογές Σεπτεμβρίου 2015
ανάλογα με την ηλικία % (Αττική)

2015-ΣΕΠΤ.	ΣΥΡΙΖΑ	ΝΔ	ΧΡ. ΑΥΓΗ	ΠΟΤΑΜΙ	ΚΚΕ	ΑΝΕΛ	ΠΑΣΟΚ	ΕΚ	ΛΟΙΠΟΙ
Άνδρες	31,6	27,4	9,4	4,8	7,2	4,9	3,9	3,6	7,3
Γυναίκες	39,1	27,0	4,1	4,1	5,6	5,3	4,1	3,5	7,1
18-24	43,3	15,4	11,0	2,4	5,9	5,8	3,0	5,2	7,9
25-34	35,6	16,5	10,6	2,6	5,7	5,8	6,7	4,8	11,7
35-44	35,0	25,6	6,4	3,6	5,4	6,1	3,5	4,0	10,4
45-54	36,2	27,9	6,7	2,4	6,5	5,0	4,9	4,2	6,2
55-64	37,1	29,9	5,2	6,6	7,0	5,5	1,8	1,9	5,0
65+	28,6	40,8	3,2	9,6	7,8	2,4	3,6	1,8	2,2
18-34	38,3	16,1	10,8	2,5	5,7	5,8	5,4	5,0	10,4
35-54	35,6	26,9	6,6	3,0	6,0	5,5	4,3	4,1	8,2
55+	33,2	35,0	4,3	8,0	7,4	4,1	2,6	1,8	3,7
Άνδρες 18-24	32,3	23,2	14,7	3,2	4,4	5,8	4,0	1,7	10,6
Άνδρες 25-34	31,1	13,7	16,3	2,8	6,1	5,7	10,7	4,1	9,5
Άνδρες 35-44	28,5	28,0	7,7	4,8	7,3	4,4	3,9	4,0	11,4
Άνδρες 45-54	32,7	27,6	9,1	1,5	6,4	6,6	3,8	6,5	6,0
Άνδρες 55-64	34,7	30,5	8,5	6,7	6,8	3,7	1,6	1,3	6,1
Άνδρες 65+	30,1	36,2	4,7	10,4	11,1	2,9	1,0	1,8	1,8
Γυναίκες 18-24	54,2	7,7	7,3	1,6	7,3	5,8	2,0	8,7	5,3
Γυναίκες 25-34	39,4	18,9	5,7	2,4	5,3	6,0	3,1	5,4	13,7
Γυναίκες 35-44	40,5	23,6	5,3	2,5	3,8	7,4	3,3	3,9	9,6
Γυναίκες 45-54	39,6	28,3	4,4	3,3	6,6	3,5	6,0	2,1	6,3
Γυναίκες 55-64	40,2	29,2	0,9	6,4	7,4	7,8	2,0	2,6	3,6
Γυναίκες 65+	27,2	45,4	1,8	8,7	4,4	1,9	6,1	1,7	2,7
Άνδρες 18-34	31,6	17,2	15,7	2,9	5,5	5,7	8,3	3,2	9,9
Άνδρες 35-54	30,8	27,8	8,5	3,0	6,8	5,6	3,8	5,4	8,4
Άνδρες 55+	32,7	33,0	6,8	8,3	8,7	3,4	1,3	1,5	4,3
Γυναίκες 18-34	44,5	15,1	6,3	2,2	6,0	5,9	2,7	6,5	10,8
Γυναίκες 35-54	40,0	26,0	4,8	2,9	5,2	5,4	4,7	3,0	7,9
Γυναίκες 55+	33,7	37,3	1,4	7,5	5,9	4,8	4,1	2,2	3,1
ΣΥΝΟΛΟ	35,4	27,2	6,7	4,5	6,4	5,1	4,0	3,6	7,2

Κοινό exit poll συνεργαζόμενων εταιρειών. Στατιστική επεξεργασία Π. Κουστένης

γενιές νέων. Ως προς το τελευταίο, είναι ενδιαφέρον, παρενθετικά, να παρατηρήσουμε ότι η αριστερόστροφη κλίση ορισμένων από τις παλαιότερες γενιές γίνεται ακόμη/πάλι αισθητή στην καμπύλη ηλικιών της ψήφου υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, με σημείο αναφοράς την ψήφου των σημερινών μεσηλίκων («γενιά του Πολυτεχνείου»)⁵⁶. Ενώ δε η υπερψήφηση του ΣΥΡΙΖΑ, γενικά, δεν είναι μεγαλύτερη στην Αττική σε σύγκριση με την Επικράτεια, η ίδια καμπύλη συσχέτισης ηλικίας και ψήφου προς το κόμμα αυτό, με το υψηλότερο σημείο στη νεότερη κατηγορία ηλικιών που σημειώνεται στην Αττική, παρατηρείται αντίστοιχα και στο σύνολο της Επικράτειας. Και αυτό αποτελεί επίσης σημαντικό εύρημα για την επιστροφή της νεολαίας στην πολιτική, κυρίως για την απάντηση στο ερώτημα «ποιας νεολαίας;» Δεν υπάρχει πλέον ουσιαστική διαφορά μεταξύ Αθήνας και Επικράτειας, με την απόκτηση του προβαδίσματος του ΣΥΡΙΖΑ και στον αγροτικό χώρο στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015.

Παράλληλα, γενικά επιβεβαιώθηκε, για άλλη μια φορά, ο ΣΥΡΙΖΑ ως πρωταρχικά «γυναικείο» κόμμα, αφού 39,1% των γυναικών έναντι 31,6% των ανδρών το υπερψήφισαν στην Αττική, και αντίστοιχα στην Επικράτεια 39,7% έναντι 31,8%, με τη ΝΔ να εμφανίζει ποσοτική ισοτιμία ως προς το φύλο της ψήφου, στο 27% και 28% στην Αττική και την Επικράτεια αντίστοιχα. Αλλά αν είναι εντυπωσιακό το 54,2% των νέων γυναικών που υπερψηφίζουν ένα κόμμα της Αριστεράς στην Αττική, είναι ίσως ακόμη εντυπωσιακότερο ότι στο σύνολο της Επικράτειας το ποσοστό αυτό φτάνει στο 45,6%, ενώ συγχρόνως σε κανένα άλλο κόμμα οι γυναίκες αυτής της ηλικίας στην Αττική δεν έδωσαν διψήφιο ποσοστό (η ΝΔ έλαβε μόλις 7,7%). Οι γυναίκες και ειδικότερα οι νέες –όχι για πρώτη φορά αλλά εντονότερα τώρα– εμφανίζονται να τοποθετούνται αριστερότερα από τους άνδρες, με αποτέλεσμα, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ έχασε μέρος της εκλογικής του δύναμης το Σεπτέμβριο στους άνδρες (-3,2) κέρδισε στις γυναίκες (+1,9).⁵⁷ Η συζήτηση περί «χάσματος φύλου», που γεννάται αβίαστα από την υπερψήφηση του ΣΥΡΙΖΑ κατά σχεδόν 8 μονάδες από το γυναικείο εκλογικό σώμα το Σε-

56. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π. Προφανώς τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προσφέρουν έναν τεράστιο πλούτο, όπως και αυτά του Ιανουαρίου 2015, που μένει αναξιοποίητος εδώ, αφού χρησιμοποιούνται μόνο όσα χρειάζονται για τη στήριξη του κεντρικού επιχειρήματος.

57. Βλ. Η. Νικολακόπουλος και Π. Κουστένης, *Τα Νέα*, 26-27 Σεπτεμβρίου 2015.

πτέμβριο του 2015, θα πρέπει να επικεντρωθεί στην εξεύρεση απάντησης στο γιατί της γυναικείας αριστερόστροφης απόκλισης στην Ελλάδα σήμερα, κάτι που εναρμονίζεται απόλυτα με το τι συμβαίνει διεθνώς στις «ανεπτυγμένες» χώρες.⁵⁸ Κι αυτό για μια σειρά από δομικούς και πολιτισμικούς λόγους που δεν μας εκπλήσσουν.⁵⁹ Ο συνδυασμό της έλξης που μπορεί να ασκεί στις γυναίκες ένα κόμμα που επιδιώκει συστηματικά (να φαίνεται ότι) απευθύνεται και σε αυτές, με τη μη αποδοχή, από την πλευρά των νέων γυναικών, της παραδοσιακής έμφυλης κοινωνικής ανισότητας, ενώ στην τελευταία αναπόφευκτα εμπεριέχονται και ταξικές αναφορές, αποτελούν λόγους που συγκεκριμενοποιούν περαιτέρω στην ελληνική πολιτική κουλτούρα το σχετικό «χάσμα» στη σημερινή συγκυρία. Βεβαίως υπάρχουν και άλλοι, επικοινωνιακοί, λόγοι που σχετίζονται με πρότυπα και επιλογές της συγκεκριμένης γενιάς των νέων, γυναικών και ανδρών.

Δίπλα στην εντυπωσιακή στήριξη του ΣΥΡΙΖΑ από τη νεολαία, πρέπει όμως να υπογραμμιστεί και η χαμηλή κομματική ταύτιση (μέσω της δήλωσης κομματικής εγγύτητας), και συνεπώς η υπό όρους στήριξη στον ΣΥΡΙΖΑ, που είναι φανερή και στο ότι το 1/3 όσων ψηφοφόρων αποφάσισαν τι θα ψηφίσουν την τελευταία εβδομάδα, ψήφισαν υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Τέλος, παρά τις παρατηρήσεις μας περί ριζοσπαστικοποίησης των νέων από μεσαία και υψηλά κοινωνικά στρώματα, στο πλαίσιο της γενικότερης ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας, φαίνεται, γενικότερα, ότι στο συνολικό εκλογικό σώμα εντάθηκε η κοινωνική πόλωση στο λεκανοπέδιο: για παράδειγμα, βλέπουμε στο Ίλιον και το Περιστέρι ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ της τάξης του 42% και υπέρ της ΝΔ της τάξης του 19%, ενώ στις Κηφισιά-Εκάλη-Ερυθραία, τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται στο 22% και 47%.⁶⁰ (Θα ήταν ενδιαφέρον να ξέραμε την ηλιακή κατανομή των σχετικών ποσοστών, η οποία, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι θα εμπεριέχει εκπλήξεις. Αυτό όμως είναι αδύνατο

58. Βλ σχετικά στοιχεία στο R. Inglehart, P. Norris, «The Developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global perspective», *International Political Science Review*, τόμ. 21, τχ. 4, 2000, σ. 441–463. Βλ. και τον σχολιασμό για το φαινόμενο των Η. Νικολακόπουλου και Π. Κουστένη, ό.π., με αφορμή τις εκλογές του Σεπτεμβρίου, 2015.

59. Βλ. και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π.

60. Με βάση υπολογισμούς του Η. Νικολακόπουλου από τα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα. Βλ. *Τα Νέα*, 22.9.2015.

να ελεγχθεί με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία.)

Βλέπουμε, τελικά, ότι η κοινωνικοποιητική επίδραση της κρίσης, οι ταξικές ανακατατάξεις και οπτικές τις οποίες δημιούργησε, σε συνδυασμό με την πολύμορφη συμμετοχικότητα που ενθάρρυνε, ευνοούν και ευνοούνται από πρόδηλα δημοκρατικές διαδικασίες. Κι αυτό είναι ένα νέο στοιχείο που καταγράφεται, όσον αφορά πρωτίστως τη νεολαία στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Στην τελευταία, είχαμε παλαιότερα παρατηρήσει, αντίθετα, άλλες συλλογιστικές και άλλες προϋποθέσεις για την εκδήλωση ενδιαφέροντος και πολιτικής συμμετοχής.⁶¹ Βέβαια, στην αύξηση της πολιτικής κινητοποίησης και της συμμετοχικότητας αυτής, συνέβαλε και το εθνικό στοιχείο, η αίσθηση της προσβεβλημένης εθνικής κυριαρχίας και της παραγκωνισμένης λαϊκής, που γενικότερα μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνδέονται στενά με την αυξημένη δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα και την απαξίωση των κεντρικών εκφραστών του. Δυσπιστία και απαξίωση που, όπως φαίνεται, φτάνουν στο ζενίθ το 2011, αφού σε μια δεκάβαθμη κλίμακα εμπιστοσύνης «προς τους πολιτικούς», οι μισοί/-ές πολίτες της χώρας τοποθετούνται στο μηδέν.⁶² Αλλά κι αυτή η δυσπιστία, όπως φαίνεται, αξιοποιήθηκε στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ. Πάντως απεδείχθη πως η πολιτική διαδικασία ξανακερδίζει και θα κρατήσει τη νεολαία μόνο όταν είναι, και φαίνεται, ουσιαστικά δημοκρατική. Μόνο όταν προωθεί μια δημοκρατική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, ώστε οι πολίτες, και κατά μείζονα λόγο οι νέοι/-ες, να αισθάνονται πως αντιμετωπίζονται ως συμμετοχικοί/-ες και συνδιαμορφωτές/-ριες του μέλλοντος συνεχώς, καθημερινά, και όχι ως καταναλωτές/-ριες στην πολιτική αγορά αγαθών κάθε τέσσερα χρόνια.

6. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Αν η μελέτη των νέων επιτρέπει σε μια κοινωνία να διαμορφώσει υποθέσεις για το μέλλον της, η κρίση και η διαχείριση που της επι-

61. Βλ. για παράδειγμα, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Ώψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α, 1990, σ. 18-57.

62. Βλ. στοιχεία του 5^{ου} γύρου του ESS (2011) όπου φαίνεται ότι με μ.ό. του συνολικού δείγματος στη θέση 0 στο 19,5%, ήδη πολύ υψηλό, στην Ελλάδα τοποθετείται το 48,9%.

φυλάχτηκε –με τη φτώχεια, την εξαθλίωση, τα τεράστια ποσοστά ανεργίας στη νεολαία, τα βάρβαρα πλήγματα στην ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία κ.ά.π.–, αποτελούν όπως μπορούσαμε να υποθέσουμε, αλλά και όπως βλέπουμε, ισχυρότατους (ανα)κοινωνικοποιητικούς παράγοντες, που επέδρασαν στην πολιτική φυσιογνωμία πρωτίστως των νεότερων. Με αυτή την έννοια, η κρίση όχι μόνο έχει συνέπειες πολύ ευρύτερες των οικονομικών, αλλά θα έχει και πολύ πιο μακροχρόνιες από αυτές, αν υποθέσουμε ότι η χειρότερη φάση της ύφεσης θα υποχωρήσει σε εύλογο χρονικό διάστημα. Τα πολιτισμικά φαινόμενα, οι στάσεις και οι αντιλήψεις έχουν πολύ μεγαλύτερες διάρκειες, όπως γνωρίζουμε, και οι ισχυρές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες, σαν αυτές που γεννά η παρούσα κρίση, έχουν πολύ πιο μακροχρόνιες συνέπειες από την ύφεση καθαυτή, αφού διαμορφώνουν τις βασικές πολιτικές προδιαθέσεις των υποκειμένων.⁶³

Αν η κρίση έκδηλα ενέτεινε προϋπάρχουσες τάσεις στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ως προς πολλές παραμέτρους, φαίνεται ότι ως προς άλλες λειτουργεί ανασχετικά ή ακόμη και ανατρεπτικά. Ενώ δε η συγκυρία λειτουργεί ως καταλύτης για τα νέα αυτά στοιχεία, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι συνέπειες των αλλαγών αυτών θα είναι συγκυριακές, αφού η κρίση έχει το ρόλο καθοριστικής διαμορφωτικής εμπειρίας. Είπαμε πριν ότι μειώνεται η πολιτική συμμετοχή όσο μειώνεται σε διάδοση η αντίληψη περί ιδιότητας του πολίτη από καθήκον, που χαρακτηρίζει παλαιότερες γενιές. Κάτι που ανατρέπεται στις σύγχρονες συνθήκες, όταν και εάν η νέα γενιά αναπτύξει μια αίσθηση «ιδιότητας του πολίτη από προσωπική δέσμευση» («engaged citizenship»). Οπότε στην περίπτωση αυτή οι φορείς της αντίληψης αυτής, πρωτίστως νέοι/-ες, πρωτοστατούν στις πολιτικές εξελίξεις.⁶⁴ Κάτι τέτοιο συνέβη στην ελληνική περίπτωση της κρίσης. Εμφανίζονται έτσι νέα πολιτισμικά δεδομένα, που αφενός διαλέγονται με πάγιες συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και αφετέρου καταγράφουν σχηματικά δύο διαφορετικές αφηγήσεις για το πώς φτάσαμε ως εδώ και το τι συμβαίνει στην κρίση, αλλά κυρίως, σχετικά με το *σε τι προσβλέπουμε μετά από αυτή*. Διαμορφώνονται συνακό-

63. Για αναλυτική επεξεργασία του θέματος, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις ό.π.*, και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

64. Για τη διάκριση αυτή, βλ. R. J. Dalton, ό.π., σ.76-98.

λουθα σημαντικά εμπειρικά, αλλά και κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και της δημοκρατίας στη χώρα αυτή.

Παράλληλα, προβάλλει και μια νέα όψη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στην οποία κυριαρχεί μια *ρηγματώδης πόλωση* στην ιδεολογική ενατένιση της κοινωνικής συμβίωσης την οποία ανέδειξε, αλλά και ευνόησε η κρίση. Πόλωση μεταξύ όσων διακατέχονται από μια αντίληψη που στο πεδίο του δημόσιου λόγου δεν επικεντρώνεται πια στην «πρόοδο», η οποία αφορά όλους/-ες, αλλά στην οικονομική «ανάπτυξη», πίσω από την οποία μοιάζει πρωτίστως να προβάλλει η ικανοποίηση συγκεκριμένων ατομικών και κατηγοριακών συμφερόντων.⁶⁵ Κάτι που εναρμονίζεται με το ότι, στο πλαίσιο τη νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, ο αγώνας για το ατομικό όφελος ανάγεται στη μόνη στάση ζωής που νομιμοποιείται ως κοινωνικά αποδεκτή, αλλά και ως λογική: Ο «ορθολογισμός της ... ιδιοτελούς κερδοφορίας αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης», σημειώνει ο Τσουκαλάς.⁶⁶ Από την άλλη, ξέρουμε, με βάση πορίσματα ευρωπαϊκών ερευνών, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS/EKKE), ότι μεγάλο ποσοστό πολιτών εμφορείται από αντιλήψεις υπέρ της ισότητας και της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης και ότι υποστηρίζει τη λειτουργία ενός ανεπτυγμένου κράτους πρόνοιας προς όφελος όλων. Και μάλιστα οι αντιλήψεις αυτές στην Ελλάδα είναι πολύ πιο διαδεδομένες από αλλού. (Κάτι το οποίο γίνεται αντιληπτό, από συγκεκριμένη οπτική, ως απόδειξη της ύπαρξης τάσεων «ισοπεδωτικού εξισωτισμού» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.) Τουλάχιστον δε τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ήταν κυρίαρχος ένας λόγος σχετικά με το ότι όλα αυτά, περί αναδιανεμητικής παρέμβασης του κράτους μέσω παροχών, σωστά και καλά είναι, αλλά στην πράξη δεν γίνονται, είναι ανεδαφικά. Συντονισμένες και ποικίλων προελεύσεων αφηγήσεις υπογράμμιζαν ότι όλα τα παραπάνω επιβαρύνουν το κράτος, που έτσι γίνεται κοστοβόρο και δυσκίνητο, περιορίζουν την ελευθερία επιλογής, δημιουργούν τεμπέληδες, κ.λπ. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, η κοινωνική συμβίωση έγινε προσπάθεια να

65. Βλ. τη σχετική συλλογιστική του Κ. Τσουκαλά, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

66. Κ. Τσουκαλάς, «Για την κρίση», συνέντευξη στη Μ. Πετρονάτη, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 134-135, Α΄ - Β΄ 2011, σ.13-36.

νομομοποιηθεί πρωταρχικά ως ένας αγώνας στον οποίο «οι καλύτεροι, οι άριστοι» επιβραβεύονται, αφού ανταγωνιστούν μεταξύ τους και καταξιωθούν ως τέτοιοι. Κάτι που μπορεί να οδηγήσει στο συλλογισμό ότι, αφού κάποιои/-ες τα καταφέρνουν, αυτό σημαίνει ότι όσοι/-ες δεν τα καταφέρνουν, δεν το αξίζουν, αγνοώντας το αφετηριακό σημείο του ανταγωνισμού, δηλαδή την κοινωνική ανισότητα. Ιδεολογήματα των οποίων τη διάδοση ενίσχυσε η κρίση, ιδεολογήματα που καμία σχέση δεν έχουν με τη δημοκρατική συμβίωση, και τα οποία βεβαίως συνυπάρχουν με άλλα, που επικεντρώνονται στην κοινωνική δικαιοσύνη, με τα οποία βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση.

Η αντίθεση αυτή ενισχύθηκε στην κρίση, ενώ η ελληνική πολιτική κουλτούρα κατέδειξε τη *βαθιά πολιτική ουσία των πολιτισμικών τομών* που τη χαρακτηρίζουν. Τομές οι οποίες πηγάζουν πολύ πέρα, πολύ βαθύτερα στο πεδίο της ιδεολογίας, είναι πιο τραυματικές λόγω της ιστορίας τους και πολύ λιγότερο μονοσήμαντες, από την τομή «παρωχημένη/εκσυγχρονιστική» πολιτική (υπο) κουλτούρα.⁶⁷ Παρότι οι παράγοντες διαμόρφωσης του σχετικού «δυϊσμού», μπορεί να διαφαίνονται σε πολλές επιμέρους πολιτισμικές εκφράσεις. Αλλά η επανάκαμψη των πολιτών στην πολιτική, ιδιαίτερα των νέων, πολυποίκιλη και ενίοτε αντιφατική, από μόνη της είναι βαρύνουσα για τη συνολική πολιτική κουλτούρα και εξορισμού θετική (στο βαθμό που σημείο αναφοράς αποτελεί μια δημοκρατική, συμμετοχική πολιτική κουλτούρα): διότι, ενώ το νέο είδος πολιτικής συμμετοχής που αναδύεται στην κρίση, ιδιαίτερα στην αρχή, έχει σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα ξεσπάσματος ή καταγγελίας χωρίς σαφές πολιτικό «διά ταύτα» –σε αρμονία με τη διαμορφωμένη πολιτική φυσιογνωμία των νέων– εντούτοις, σε αυτό συμπεριλαμβάνονται πάντα αιτήματα ηθικού και αξιακού επαναπροσδιορισμού. Ενώ η αντίληψη για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, στοιχεία προφανώς σημαντικά για μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα, μοιάζει να κερδίζουν συνεχώς έδαφος και να καταγράφουν ενδείξεις ουσιαστικής μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που έτσι, όντως, «εκσυγχρονίζεται». Δηλαδή,

67. Βλ. το σχήμα του «πολιτισμικού δυϊσμού» που περιγράφει ο Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

πέρα και παρά τις κοινωνικές και πολιτισμικές διαιρετικές τομές, που δεν απαλείφονται, η ελληνική πολιτική κουλτούρα προσαρμόζεται ώστε να μπορεί να δώσει απάντηση σε αιτήματα της εποχής, μεταξύ των οποίων ο σεβασμός και η εμπάθυνση της δημοκρατίας σε όλα τα πεδία (πρέπει να) είναι στην πρώτη θέση.

Όσον αφορά ειδικά τη νεολαία, στην κρίση εντείνεται η ανάσχεση της πολιτικής αδιαφορίας που ήδη, από το 2008 έμοιαζε να προσβάλλεται,⁶⁸ και μάλιστα με αποτέλεσμα να τεκμηριώνεται η υπόθεση περί επανάκαμψης των νέων στην πολιτική στην Αθήνα (και γενικότερα στην Ελλάδα) της κρίσης, με σαφή και επιταχυνόμενη αύξηση της διάδοσης μιας ριζοσπαστικής επιλογής. Προφανώς δεν πρόκειται για πάνδημη συνθήκη, αλλά για σαφή τάση επιστροφής των νέων στην πολιτική, τάση που δίνει και τον τόνο. Και αν η προϋπάρχουσα διάβρωση των σχέσεων των πολιτών με τα κόμματα μοιάζει να χειροτερεύει στην κρίση και για πολλά από αυτά προβάλλει ως απόλυτη διάρρηξη, νέες κομματικές ταυτίσεις αναφύονται, διαφορετικής υφής ίσως, και σίγουρα με άλλες αξιακές συνδηλώσεις. Με τους νέους και τις νέες πλέον να παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία, όχι μόνο διαψεύδοντας το πρότυπο της απολιτικής νεολαίας, αλλά εμπλεκόμενοι/-ες δυναμικά, τόσο μέσω νεωτερικών διόδων και αδιαμεσολάβητα, όσο πλέον και μέσω των παραδοσιακών πυλώνων της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, που είναι τα πολιτικά κόμματα, αλλά προφανώς αυτά που αμφισβητούν τον καθιερωμένο δικομματισμό της Μεταπολίτευσης. Επαναλαμβάνω ότι το φαινόμενο δεν είναι πάνδημο, και δεν θα μπορούσε να είναι. Ωστόσο συγκροτεί πλέον, μετά το Σεπτέμβριο του 2015, κάτι παραπάνω από απλώς δυναμική τάση στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ κα-

68. Δεν αναφέρομαι εδώ σε δηλώσεις πολιτικού ενδιαφέροντος, αλλά στο πολιτικό ενδιαφέρον όπως μετράται με σημείο αναφοράς πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται οι πολίτες. Όσον αφορά στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, και ιδιαίτερα στη δήλωση περί απουσίας του, αυτή εξακολουθεί, στους/ις νέου/-ες 15-29 ετών, να είναι πολύ σημαντική. Με βάση στοιχεία του ESS, του 5ου γύρου (2011), το ποσοστό των νέων που δηλώνουν «καθόλου» πολιτικό ενδιαφέρον φτάνει στο 44,3%. Αλλά γνωρίζουμε τον αμφίσημο χαρακτήρα των δηλώσεων πολιτικού ενδιαφέροντος και έλλειψής του (Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, *Ελληνική πολιτική κουλτούρα*, ό.π.). Στις τελευταίες αναμφίβολα εμπεριέχεται πρωτίστως μια αρνητική διάθεση απέναντι στην καθιερωμένη πολιτική διαδικασία, ενώ καθόλου δεν προδικάζουν, αναγκαστικά, «πολιτική απάθεια».

ταδεικνύει και μια εντυπωσιακή ανεστραμμένη οικειοποίηση του συγκροτησιακού νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος «δεν υπάρχει άλλη λύση», προς όφελος των πολέμιών του: αν προσωρινά, όντως «δεν υπάρχει άλλη λύση» από τα μνημόνια, τότε τουλάχιστον ας τα διαχειριστούν αυτοί/-ές που θα το κάνουν πολεμώντας τα, μοιάζει να υποστηρίζουν μαζικά οι νέοι/-ες του «όχι» στις εκλογές του Σεπτεμβρίου.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Δεν μπορεί να τονιστεί αρκετά ότι οι πρώτες ενδείξεις της «επιστροφής των νέων στην πολιτική» – νέων που θεωρούνταν πολιτικά απαθείς, συντηρητικοί/-ές με ατομικιστική κοσμοαντίληψη που ωθούσε στην ιδιώτευση– σημειώθηκαν μέσω της «ξαφνικής» εισβολής τους στο πολιτικό προσκήνιο, αυθόρμητα, αδιαμεσολάβητα και δυναμικά, και μόνο μετά παρατηρήθηκε η διαφοροποίηση στη συμμετοχή τους στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, που λειτούργησε προς την κατεύθυνση της ανατροπής του καθιερωμένου πολιτικο-κομματικού συστήματος. Αναφερθήκαμε παραπάνω στο ηλικιακό ρήγμα, υπέρ των νεότερων γενεών, αλλά όχι της νεολαίας *per se*, στην απόρριψη του παραδοσιακού μεταπολιτευτικού δικομματισμού που σημειώθηκε στις εκλογές του 2012.⁶⁹ Το 2015, ιδιαίτερα μετά το Σεπτέμβριο, μπορούμε πλέον να μιλήσουμε για ένα ηλικιακό ρήγμα που αφορά τους/ις νέους/-ες καθαυτούς και καθαυτές, και μάλιστα τους/ις νεότερους/-ες μεταξύ τους. Οι πολύ νέες και οι πολύ νέοι, 18-24 ετών στην Αθήνα –αλλά όχι μόνο, και αυτό είναι ένα πρόσθετο νεωτερικό στοιχείο– για τους/ις οποίους/-ες γνωρίζουμε ότι είναι μαζικά παρόντες/ούσες, υστερώντας ελαφρώς ως προς τους λίγο μεγαλύτερους τους (25-34) μέχρι τον Ιανουάριο στην ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, πρωτοστατούν πλέον στην τάση αυτή, με τη διαφορά όχι μόνο να τείνει να εξαλειφθεί στην πορεία, αλλά και να αναστρέφεται. Ας σημειωθεί δε ότι οι σημερινοί/-ές νέοι και νέες 18-24 ετών, είναι οι έφηβοι/-ες του 2008, για τους/ις οποίους/-ες γνωρίζουμε ότι τα γεγονότα του Δεκέμβρη υπήρξαν συγκλονιστική κοινωνικοποιητική εμπειρία.⁷⁰ Η δε αυξα-

69. Βλ. Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, ό.π.

70. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, κ.ά., *Διαστάσεις της πολιτικής κοινωνικοποίησης των εφήβων: Εμπειρίες από την Αττική τις τρεις τελευταίες δεκαετίες*, Τελική

νόμηση ριζοσπαστικοποίησή τους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι θυμίζει και πάλι τάσεις της προ τριακονταετίας ελληνικής πολιτικής κουλτούρας,⁷¹ οπότε ίσχυε η συσχέτιση, *όσο νεότερος/-η είναι κάποιος/-α, τόσο πιο πιθανό είναι να είναι αριστερός/-ή*, τάση που είχε απολύτως ανατραπεί στην πορεία. Αν δούμε συνολικά την ψήφο στην Αριστερά, προκύπτει ότι, στην Αττική, πάνω από το 50% των νέων προβαίνει σε σχετική εκλογική επιλογή, με τις νέες μεταξύ τους να ξεπερνούν το 60%. Τα δε ποσοστά στην Επικράτεια δεν εμφανίζονται σημαντικά χαμηλότερα.

Θα πρέπει όμως στο πλαίσιο της παραπάνω συλλογιστικής, περί «επιστροφής των νέων» και ριζοσπαστικοποίησής τους, να κάνουμε δύο επισημάνσεις: Η πρώτη σχετίζεται με την ίδια την έννοια της «επιστροφής» των νέων στην πολιτική, η οποία χρειάζεται διευκρίνιση. Με μακρο-κοινωνιολογικούς όρους, στο πλαίσιο μιας ιστορίας της πολιτικότητας των νέων στην Ελλάδα, μπορούμε αναμφίβολα να σημειώσουμε αλλαγή στις πολιτικές πρακτικές των νέων από το 2010-11 ή και νωρίτερα, που ενδεχομένως θυμίζουν, από ορισμένη πλευρά, πρότυπα συμμετοχής της νεολαίας την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Και από αυτή την άποψη να πούμε ότι οι αποστασιοποιημένοι/-ες πολιτικά νέοι/-ες επανεμφανίζονται δυναμικά, «επιστρέφουν» ως φορείς πολιτικής δράσης. Αλλά για τους/ις ίδιους/-ες τους/ις νέους/-ες του σήμερα, η πολιτική τους πρακτική των τελευταίων ετών συνιστά πράγματι στροφή, αλλαγή στις στάσεις και τις προδιαθέσεις τους; Ή απλώς οι νέες συνθήκες ωθούν σε άλλη εφαρμογή, διαφορετικό τρόπο συγκεκριμενοποίησης στο πεδίο της συμπεριφοράς, της ίδιας κοσμοαντίληψης; Πρόκειται, δηλαδή, για ποσοτική αλλαγή στη συμμετοχή λόγω αλλαγής στη σχετική προδιάθεση, ή για επιμέρους ad hoc έκφραση, στο πλαίσιο ενός γενικά διαφορετικού τρόπου να είναι κάποιος/-α πολίτης, τον οποίο καταθέτουν, ήδη εδώ και χρόνια, νέοι και νέες; Το ερώτημα είναι θεμιτό, ιδιαίτερα στο βαθμό που υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για το ότι πρόκειται για γενιά που ενδιαφέρεται πρωτίστως για αυτοέκφραση και για ατομική αυτονομία, η οποία όμως σε συν-

Έκθεση, Πρόγραμμα Καποδίστριας, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2011, όπου ελέγχθηκε και το ότι το 2010, οι έφηβοι/-ες 12-15 ετών γνωρίζουν σε μεγάλο ποσοστό τα γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008.

71. Χωρίς να ξεχνάμε και τη μαχητική και ριζοσπαστική παράδοση που έχει, γενικότερα, η νεολαία στην Ελλάδα.

θήκες νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας δεν συνοδεύεται αναγκαστικά από επιθυμία για κοινωνική δικαιοσύνη, όπως στην αμφισβητούσα νεολαία προηγούμενων γενεών, γενιά που εκφράζεται πολιτικά ποικιλοτρόπως όταν αισθανθεί ότι βάλλεται ατομικά, χωρίς η συμμετοχή στα κοινά να αποτελεί γι' αυτήν αυτονόητη στάση ζωής. Το ερώτημα είναι, συνεπώς, πολύ ουσιαστικό, και η απάντησή του είναι σημαντική ως προς τις συνέπειές της στο πεδίο της συνολικής πολιτικής κουλτούρας.

Η δεύτερη επισήμανση αναφέρεται στη «ριζοσπαστικοποίηση» των νέων, στην ουσιαστική εννοιολόγησή της, και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να τεκμηριωθεί ως υπόθεση με σχετικά εχέγγυα. Με τους καθιερωμένους όρους, το ότι πάνω από το 50% των νέων ψήφισαν υπέρ κόμματος της Αριστεράς το Σεπτέμβριο του 2015, ποσοστό σαφώς υψηλότερο ακόμη και από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, πόσω μάλλον από ό,τι στο παρελθόν, συνιστά σαφή ένδειξη ριζοσπαστικοποίησης. Ωστόσο, η ρευστότητα του ιδεολογικού τοπίου κάνει θεμιτό το ερώτημα: Τι ακριβώς συνιστά ριζοσπαστική πολιτική πρακτική ή/και κοσμοαντίληψη σήμερα; Και ανάλογα με την απάντηση, πρόκειται πράγματι για ριζοσπαστικοποίηση των νέων αυτό που βλέπουμε, ή μήπως για «αντισυστημική δράση», που τελικά δεν είναι και τόσο αντισυστημική; Τι γίνεται με τη «θεματική ψήφο» που επικεντρώθηκε πρόσφατα στη διάκριση μνημόνιο/αντιμνημόνιο; Οι ίδιοι/-ες οι νέοι/-ες πώς θα περιέγραφαν την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς; Και τι ακριβώς σημαίνει για τη συγκεκριμένη γενιά η αναφορά στην Αριστερά; Γενικότερα, πώς τεκμηριώνεται η ριζοσπαστικοποίηση των νέων; Από τις δυναμικές παρεμβάσεις τους, ή/και από την ψήφο υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ –και ευρύτερα υπέρ της Αριστεράς– η οποία όμως είναι μαζικότερη το Σεπτέμβριο του 2015, οπότε σύμφωνα με μια αντίληψη ο ίδιος ο ΣΥΡΙΖΑ (που έχει εκλογικά τη μερίδα του λέοντος) έχει χάσει σε ριζοσπαστισμό; Και η ψήφος των νέων υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αμιγώς και αποκλειστικά αριστερή ψήφος; Και αν όλα τα παραπάνω συνιστούν, όντως, ριζοσπαστικοποίηση, τότε πώς ερμηνεύεται η φοιτητική ψήφος – δηλαδή η πολιτική έκφραση της παραδοσιακής πρωτοπορίας της νεολαίας– η οποία σε πολλά τμήματα και σχολές μόνο ριζοσπαστικοποίηση δεν εκφράζει; Τα ερωτήματα αυτά είναι ίσως υπερβολικά, ή απλώς είναι πολύ νωρίς ώστε να απαντηθούν με σχετική βεβαιότητα. Αν όντως πρόκειται για ουσιαστική ριζοσπαστικοποίηση

των νέων, λόγω της κοινωνικοποιητικής εμπειρίας της κρίσης αλλά και προηγούμενων γεγονότων, ή ακόμη και εάν έχουμε πράγματι να κάνουμε με «επιστροφή» τους στην πολιτική με διάρκεια και βαρύτητα, θα φανεί στο μέλλον. Μπορούμε ωστόσο προς το παρόν έστω διστακτικά, να προβάσουμε ως θεμιτή υπόθεση, με βάση τα δεδομένα που καταγράψαμε, τόσο την «επιστροφή» των νέων, όσο και τη ριζοσπαστικοποίησή τους, γνωρίζοντας όμως επίσης ότι, και για τα δύο, η πορεία των ίδιων των πολιτικών εξελίξεων, ιδιαίτερα στην Αριστερά, θα είναι καθοριστική. Η πορεία αυτή θα καθορίσει αν η ισχυρή επιθυμία των σημερινών νέων για ατομική αυτονομία θα (επανα)συνδεθεί με οράματα κοινωνικών αλλαγών με έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, ως *προϋπόθεση* για την ατομική αυτονομία, ή αν θα συνεχιστεί η αποσύνδεση των δύο, την οποία επιτυχώς καλλιεργεί η νεοφιλελεύθερη οπτική.⁷²

Ενώ, η ανακοινωνικοποιητική διαδικασία έχει δυναμικά και προ πολλού αρχίσει, και τα αποτελέσματά της είναι ήδη πολλαπλώς εμφανή, ωστόσο τα όποια νέα δεδομένα δεν είναι καθόλου κεκτημένα. Αντίθετα, είναι εύθραυστα –τουλάχιστον ως προς την έκφρασή τους στο πεδίο της πολιτικής συμπεριφοράς που επιδρά έκδηλα και άμεσα στο πολιτικό σύστημα–,⁷³ υπό όρους και συνεχώς υπό αναδιαπραγμάτευση. Η επανασυσπείρωση του εκλογικού σώματος, στην οποία συνέβαλε καθοριστικά και η έλξη που άσκησε ο ΣΥΡΙΖΑ στους/ις νεότερους/-ες στις εκλογές του 2012 και του 2015, θα δείξει αν θα καταγραφεί ως αναστροφή στην τάση. Ή αντίθετα ως συγκυριακό φαινόμενο, το οποίο δεν αμφισβητεί τη γενικευμένη τάση αποσυσπείρωσης και αποστασιοποίησης από το πολιτικό σύστημα, που συστηματικά καταγράφεται τις τελευταίες δεκαετίες σε πολλές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, με σταθερή πρωταγωνίστρια τη νεολαία. Διότι αν οι νέοι/-ες συμμετέχουν και πάλι δυναμικά (και) στην καθιερωμένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, αμφισβητώντας στο πλαίσιο της το παραδοσιακό μεταπολιτευτικό διπολικό σύστημα –και μάλιστα νέες και

72. Για την τελευταία, βλ. τη συλλογιστική του D. Harvey, *A brief history of neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

73. Για τις διαφορές που αφορούν στις έννοιες της πολιτικής συμπεριφοράς, της στάσης και της αντίληψης, καθώς και τη διαδικασία διαμόρφωσης και τη λειτουργία τους, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις*, ό.π. και *Πολιτική συμπεριφορά*, ό.π.

νέοι που «ριζοσπαστικοποιήθηκαν» στην πορεία της κρίσης μέσω προσωπικής εμπλοκής σε γεγονότα διαμαρτυρίας– η λειτουργία της δημοκρατίας για να τους κρατήσει πρέπει πρωτίστως να μην τους απογοητεύσει. Δηλαδή, πρωτίστως, να τους/ις πείθει συνεχώς και ποικιλοτρόπως ότι η συμμετοχή τους, πολύμορφη και καθημερινή, είναι επιθυμητή και μετράει. Και ότι, συνεπώς, η καθιερωμένη πολιτική διαδικασία «τους/τις αφορά», ώστε ενδεχομένως μέσω της συμμετοχής να αφομοιώσουν και κοινωνικοποιητικά μηνύματα υπέρ της συλλογικότητας και του δημόσιου συμφέροντος, ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την εξυπηρέτηση και του ατομικού.